

Araştırma Makalesi

**BOSNA-HERSEK’TE MİLLİYETÇİ SÖYLEMLERİN
TEHLİKELİ YÜKSELİŞİ: TARİH TEKERRÜR MÜ
EDİYOR?**

Erhan TÜRBEDAR*

Öz: Bosna-Hersek 2021’in ikinci yarısında savaş sonrası dönemin en ciddi siyasi kriziyle karşı karşıya kaldı. Bölücü siyaset izleyen Bosnalı Sırpların liderlerinden Milorad Dodik, devlet kurumlarına karşı bir darbeyi anımsatan yıkıcı adımlar atarken Bosnalı Hırvatlar da Bosna-Hersek içinde özerklik elde etmek için yürüttükleri mücadeleyi iyice yoğunlaştırdı. Bosna-Hersek’in içine düştüğü bu ikili kriz, ülkedeki barış ortamını tehdit ediyor. Uzun süre Bosna-Hersek’i ihmal eden Batılı devletler, başlattıkları diplomatik girişimlerle ülkenin üç kurucu halkını diyaloga zorluyor. Batılı ülkelerle Balkanlarda jeopolitik rekabet içine giren Rusya Federasyonu ise Bosna-Hersek’i istikrarsızlaştıran ve devlet kurumlarını bloke eden aktörlere destek veriyor. Neticede etnik ilişkiler bakımından Bosna-Hersek yeniden bir yol ayrımına girmiş bulunuyor. Bu ülkenin üç kurucu halkı önümüzdeki dönemde ya kendi aralarında uzlaşacaklar ya da ülke bölünmüş ve çalışmayan bir sistemin doğuracağı risklerle karşı karşıya kalacaklardır.

Anahtar Kelimeler: Bosna-Hersek, Dayton Barış Antlaşması, Sırbistan, Hırvatistan, Rusya Federasyonu

**DANGEROUS RISE OF NATIONALIST DISCOURSE
IN BOSNIA AND HERZEGOVINA: IS HISTORY
REPEATING?**

Abstract: In the second half of 2021, Bosnia and Herzegovina began to shake with the most severe political crisis of the post-war era. While Milorad Dodik, one of the Bosnian Serbs leaders who follow a separatist policy, took devastating steps reminiscent of a coup against state institutions, the Bosnian Croats have intensified their struggle for autonomy within Bosnia and Herzegovina. This “double crisis” in Bosnia and Herzegovina threatens the country’s

* Dr. Mis. Öğr. Elemanı, Milli Savunma Üniversitesi, Kara Harp Okulu, Uluslararası İlişkiler Bölümü, eturbedar@gmail.com, ORCID: 0000-0003-3981-6405.

peaceful environment. Western countries, which have long neglected Bosnia and Herzegovina, have initiated diplomatic efforts to force the country's three constitutional peoples into dialogue. However, the Russian Federation, which has entered into geopolitical competition with Western countries in the Balkans, supports actors that destabilize and block the state institutions of Bosnia and Herzegovina. As a result, ethnic relations in Bosnia and Herzegovina are again at a crossroads. The three constitutional nations of this country will either reconcile with each other in the coming period or face the risks of a divided and dysfunctional system.

Keywords: Bosnia & Herzegovina, Dayton Peace Agreement, Serbia, Croatia, Russian Federation.

Extended Abstract: Immediately after gaining their independence in the 19th or early 20th century, the Balkan countries began to pursue a policy aimed at national unification, i.e., the expansion of state borders. The development of hostilities against neighbours and conflicts were inevitable due to selfish and expansionist approaches towards the same piece of land. Bosnia and Herzegovina was one of the countries that found itself at the crossroads of expansionist tendencies of neighbouring countries. Cvetković and Maček, Milošević and Tudman, Karadžić and Boban have worked on the division of Bosnia and Herzegovina, whose legacy left severe consequences on the society of this country. Today, with refusing to recognize the thousand-year-old state of Bosnia and Herzegovina, its statehood day, and the unique national identity of Bosniaks, Serbian and Croatian nationalists demonstrate that they view the country as an unfinished job, awaiting the right historic moment to finalize old projects. After the war and the tremendous human suffering in the first half of the 1990s, peace in Bosnia and Herzegovina came through signing two international agreements, the Washington Agreement and the Dayton Peace Agreement (DPA). The fact that these documents were signed by the presidents of Bosnia and Herzegovina and the presidents of neighbouring countries (Milošević and Tudman) testifies how deeply Serbia and Croatia were involved in the war in Bosnia. Today, in their national strategies, Serbia and Croatia respect the territorial integrity and sovereignty of Bosnia and Herzegovina. However, Belgrade and Zagreb continue to interfere massively in the internal affairs of this country by providing full support to their compatriots, which are blocking the work and functioning of state institutions of Bosnia and Herzegovina. Moreover, in the last two years, the nationalistic discourse in Serbia developed around the notion of the "Serbian World," as well as the nationalist outbursts of Croatian President Zoran Milanović, who is trying to win the hearts of right-wing

voters and establish himself as the leader of all Croats (as Tudman was), does not leave too much hope for the maintenance of good neighbourly relations.

The DBA ensured the survival of Bosnia and Herzegovina as an independent state with its internationally recognized borders. This agreement also laid the ground for the reintegration of the state and its society, but this did not happen due to a lack of political will. Three constitutional peoples of Bosnia and Herzegovina can achieve a consensus on very few issues because Bosniaks follow a unitary, the Serbs separatist, and the Croats an autonomist policy. The picture becomes more complicated with an inefficient political and administrative structure brought by DBA and ethnically homogenized territories created by the imposition of political will through the massive use of force, which DBA has legalized.

Bosniaks would like Bosnia and Herzegovina to be transformed into a democratic and further integrated state, based on European standards, where every vote has equal weight. Serbs only care about their entity and dream of leaving Bosnia and Herzegovina one day. On the other hand, Croats claim that Bosniaks politically overshadow them within the FBiH – a larger entity of Bosnia and Herzegovina, aiming to decentralize the state further and govern themselves in this way. Although it is possible to understand the concern of the Croats in the case of Komšić, in essence, they would like to formally mark a territory within Bosnia and Herzegovina, which they think that belongs to them, just as Serbs have delineated their territory through the Republic of Srpska - a smaller entity of this country.

The de facto coup d'état initiated in the second half of 2021 by the Serbian member of the Presidency of Bosnia and Herzegovina, Milorad Dodik, is not accidental. After 15 years of threatening to secede Republic of Srpska from Bosnia and Herzegovina, with the strong support of Russia – a country which is in the serious geopolitical struggle against the West, and in strong solidarity with Dragan Čović, the leader of Bosnian Croats, Dodik has begun his showdown aimed at finalizing a project outlined by Radovan Karadžić - a convicted war criminal. Why is this happening right now? Currently, the world order has been shaken in a way whose long-term effects we do not yet fully understand. Further, the EU enlargement process has unofficially stopped, contributing to the slowing down in Western Balkan countries' reform processes and their more arrogant behavior towards each other. On the other hand, by weakening the prospect of EU membership, other international actors such as Russia and China have strengthened their presence in the region and encouraged undemocratic

trends and even instability, mainly due to Russia's destructive policies. Because of all this, Dodik began his dangerous game, thinking that this was the best time while hiding behind Inzko's decision of July 23, 2021, which imposed the Criminal Code of Bosnia and Herzegovina provisions that ban denial of genocide in Srebrenica and glorification of war criminals.

It is worrying that the USA and the EU representatives, who are mediating among the constitutive peoples of Bosnia and Herzegovina, are increasingly providing more understanding to the parties which are blocking this country's institutions. It seems that history repeats itself, both in terms of increased nationalism of Serbs and Croats, and with Western countries that repeat the mistakes they made in the 1990s.

Turkey can potentially contribute to stabilizing the current situation in Bosnia and Herzegovina, thanks to Ankara's good relations with Sarajevo, Belgrade, Zagreb, Moscow, and even with Dodik himself. However, if Turkey one day decide to mediate in Bosnia and Herzegovina, according to the model recommended by Croatian President Zoran Milanović, in that case, Ankara should take into consideration the geopolitical games and the real intentions of the disputed parties, thus follow wise steps which not allow Bosnia and Herzegovina to be further divided along the ethnic lines.

The necessity for revision of the DBA is obvious. However, this cannot be achieved in the short term. For now, Western mediators should reconcile the peoples of Bosnia and Herzegovina on technical issues and ensure that the country's elections, scheduled for October 2022, run smoothly. The preparation of a more democratic constitution and more inclusive electoral law in Bosnia and Herzegovina should be left to a longer period when nationalistic passions cool down a bit.

In any case, based on the DBA, NATO should immediately send its troops to Bosnia and Herzegovina. Otherwise, one mortar can destroy all the gains achieved in Bosnia and Herzegovina in the last 26 years, and it can destabilize the Balkans again. The last thing the Balkans need is new ethnic conflicts.

Giriş

Bosna-Hersek'teki barış ortamı 2021'in ikinci yarısında tehlikeli bir hal aldı. Bir devlet olarak Bosna-Hersek ise, savaş sonrası dönemin en ciddi siyasi ve varoluşsal kriziyle karşı karşıya kaldı. Bunun en büyük sorumlusu, Bosnalı Sırpların liderlerinden Milorad Dodik'in tehlikeli boyutlara varan ve Moskova tarafından desteklenen bölücü siyasetidir. Kendi kendilerini yönetmeyi amaçlayan Bosnalı Hırvatların milliyetçileri de Dodik'in yanında durarak eski güvensizliklerin canlanmasına katkıda bulunuyor.

15 yıldır Bosna-Hersek'i parçalama, Bosna-Hersek'in entitelerinden Sırp Cumhuriyeti için bağımsızlık referandumu düzenleme ve barışçıl yoldan ayrılma söylemlerinde bulunan Dodik, Bosna-Hersek Cumhurbaşkanlığı üyesi olduktan sonra devletin kurumlarına karşı kademeli bir darbeyi anımsatan yıkıcı adımlar atmaya başladı. Bu çerçevede Dodik, Bosna-Hersek devletine ait yetkilerin Sırp Cumhuriyeti'ne aktarılmasını talep ediyor ve bu entitede paralel kurumların oluşturulmasını öngören yasal düzenlemeler hazırlatıyor. Bosna-Hersek Silahlı Kuvvetleri'nin Sırp Cumhuriyeti'ndeki kışlarına el koyacağını ifade eden Dodik, Batılı ülkelerin olası müdahalesine karşılık “dostlarını” yardıma çağırarak tehdit ediyor. Dodik'in bu yöndeki hamleleri, Bosna Savaşı'nı sona erdiren Dayton Barış Antlaşması'nın da yıkılması, böylece Bosna-Hersek'te 26 yıldır süren barışın ve kaydedilen bütün ilerlemelerin ortadan kaldırılması anlamına geliyor. Bosna-Hersek Yüksek Temsilcisi Christian Schmidt'e göre Dodik'in durdurulmaması durumunda Sırp Cumhuriyeti, Bosna-Hersek'ten fiilen ayrılmış olacaktır.¹

Bosna-Hersek'teki durumu daha fazla belirsiz hale getiren Rusya Federasyonu'nun tutumudur. Son yıllarda Batılı devletler ile Moskova arasında bir etki ve hesaplama alanına dönüşen Balkanlar, Avrupa'da güvenilebileceği ülke ve müttefik sayısı gittikçe azalan Rusya açısından daha önemli hale geldi. Bu nedenle Rusya etkisini kaybetmemek için, Bosna-Hersek'teki barış ortamına zarar vermeyi göze alarak, Dodik'in arkasında duruyor.

Bosna-Hersek'in içinde bulunduğu bu krizden istifade etmek amacıyla, Bosnalı Hırvatlar da kendilerine ait ayrı bir yönetim bölgesi oluşturmayı amaçlayan etkinliklerini yoğunlaştırdı. Böylece Bosna-Hersek “çifte kriz” sarmalı içine sürüklendi. Krizi çözmek üzere Saraybosna-Belgrad-Zagreb hattında bir diplomatik atağa geçen Batılı diplomatlar, farklı yaklaşımlar sergileyerek adeta Bosna-Hersek'le ne yapacaklarını bilmediklerini belli ediyor. Yine de Balkanlar ve Bosna-Hersek konusunda ABD ve AB arasında artan bir koordinasyonu tespit etmek mümkündür.

Bu çalışmada önce Bosna-Hersek'i sarsan son krizin tarihsel arka planına bakılacak, ülkede yıllardan beri yaşanan yapısal, siyasi ve etnik sorunlar analiz edilecek, ardından da Bosna-Hersek'i 2021'de yeniden dünya gündemine taşıyan son gelişmeler üzerinde durulacaktır. Bu kapsamda, Balkanlarda yaşanan jeopolitik çekişmeler ve bunun Bosna-Hersek üzerindeki yansımaları ile dış aktörlerin tutumu değerlendirilecektir.

Milliyetçi Projelerin Kısacasında Bosna-Hersek

¹ Samir Huseinović, “Rusija Ušutkala Christana Schmidta”, *Deutsche Welle*, 3 Kasım 2021.

Balkanlardaki milliyetçilerin iki ortak özelliğinden söz etmek mümkündür. Birincisi, küçük olarak gördükleri devlet sınırlarını genişletmeyi ve mümkün olduğunca etnik açıdan saf hale getirmeyi hedefliyorlar. İkincisi, çelişkili gibi gözükse de, Balkanlardaki milliyetçilerin geleceğe ilişkin hedeflerinin, geçmişe ulaşmak olduğu söylenebilir. Bu çerçevede Balkan milliyetçileri ulusal bilinç ve kimliklerin şekillendirilmesi için tarihi çarpıtmakta, kendi uluslarını en cesur, en dürüst ve özgürlüğüne en düşkün, komşularını ise ulusal ilerleyişlerinin engelli olarak resmetmektedirler. Geçmişte kaldığına inanılan konular ise zaman zaman ısıtılıp yeniden gündeme getirilmektedir.

Bosna-Hersek tarih boyunca bu özellikleri taşıyan Sırp ve Hırvat milliyetçi projelerinin etkisi altında kalmıştır. Bosna Devletinin Orta Çağ'da tarih sahnesine çıkmasına ve hatta Hırvat tarihçi Nada Klaić'e göre, Sırp ve Hırvat devletlerinden bile daha eski olmasına rağmen,² Sırp ve Hırvat milliyetçiler hem Bosna-Hersek'in yaklaşık bin yıllık tarihini hem de Boşnakların kimliğini sürekli inkâr etmişlerdir. 19. yüzyılın ilk yarısında Balkanlarda milliyetçi hareketler yükselişe geçtiğinde Boşnaklar komşu Sırp ve Hırvatlar tarafından bir dinî topluluk ve Balkanlardan çekilmeye başlayan Osmanlı İmparatorluğu'nun bakiyesi olarak görülmüştür. Bu yöndeki propaganda aslında her iki komşu halkın Bosna topraklarına gözlerini dikmelerinden kaynaklanmaktaydı.³ Özellikle Sırlar, Osmanlı Devleti'nden özgürleştikçe Bosna-Hersek topraklarını hep kendi yayılma alanı olarak görmüştür. Sırların Bosna'yı ele geçirme çabaları, 28 Haziran 1914'te Gavrilo Princip adlı bir Sırp milliyetçisinin Avusturya-Macaristan İmparatorluğu tahtının veliahdı Arşidük Franz Ferdinand'ı Saraybosna'da öldürmesine ve büyük bir savaş için koşulların zaten var olduğu Avrupa'da Birinci Dünya Savaşı'nın fitilini ateşlemesine yol açmıştır.⁴

Tarihte Bosna-Hersek toprakları defalarca Sırlar ve Hırvatlar arasında paylaştırılmaya çalışılmıştır. Örneğin 26 Ağustos 1939 tarihli Cvetković-Maçek Antlaşmasıyla, Yugoslavya Krallığı içindeki Hırvat sorunun çözülmesi ve Sırp çıkarlarının tatmin edilmesi uğruna Bosna-Hersek toprakları Sırbistan ile Hırvatistan arasında paylaştırılmıştır. Ancak bu anlaşma, aynı yıl başlayan İkinci Dünya Savaşı yüzünden uygulamaya

² Nada Klaić, "Srednjovekovna Bosna: Politički Položaj Bosanskih Vladara do Tvrtkove Krunidbe (1377. g.)", Jusuf Žiga (der.), *Savremeno Bosansko Društvo-Hrestomatija*, Bosanski Kulturni Centar, Saraybosna, 2000, s. 51.

³ Erhan Türbedar, *Balkanlarda Siyaset*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 2020, ss. 28-29.

⁴ Erhan Türbedar, a.g.e., ss. 113-118.

geçememiştir.⁵ Cvetković-Maçek Antlaşması'yla Bosna-Hersek topraklarının yaklaşık 1/3'ünün Hırvatistan'a verilmesi, geri kalanının ise Sırbistan'a bırakılması öngörülmüştü. Hırvatistan Anayasası'nın önsözü, Cvetković-Maçek anlaşmasını ve buna istinaden Hırvatistan Banlığının kurulmasını, Hırvat devletinin kaynaklarından biri olarak görüyor.⁶

25-26 Kasım 1943'te toplanan Bosna-Hersek Ulusal Kurtuluş Devlet Anti-Faşist Konseyi'nde (ZAVNOBiH) Bosna-Hersek devlet olarak varlığını restore edince, Sırp ve Hırvat milliyetçilerinin Bosna-Hersek aleyhine topraklarını genişletme çabaları suya düşmüştür.⁷ ZAVNOBiH, Bosna-Hersek'i Yugoslavya'nın federal birimi olarak Boşnaklar, Bosnalı Sırp ve Bosnalı Hırvatların ortak devleti olarak tanımlamış ise de, 25 Kasım tarihini Boşnaklar günümüzde Bosna-Hersek Ulusal Günü olarak kutlarken Bosnalı Sırp ve Bosnalı Hırvatların ret ediyor olması başlı başına manidardır.

Bosna-Hersek, Yugoslavya'nın dağılma sürecinde hiçbir rol oynamamasına rağmen 1990'lı yılların ilk yarısında Büyük Sırbistan projesi yüzünden bu sürecin en büyük kurbanı olmuştur. Hırvatistan ve Slovenya'nın bağımsızlık ilanının ardından Bosna-Hersek, 29 Şubat-1 Mart 1992 tarihinde referanduma gitmiş ve bunun sonucunda bağımsızlığını ilan etmiştir. Bosna-Hersek'in bağımsızlığı Avrupa Topluluğu Bakanlar Konseyi tarafından 6 Nisan 1992'de, Birleşmiş Milletler tarafından ise 22 Mayıs 1992'de tanınmıştır. Ne var ki Sırbistan'daki Slobodan Milošević yönetimi sadece Bosna-Hersek'e saldırı düzenlemekle kalmamış, aynı zamanda Bosna-Hersek topraklarını aralarında paylaşmak üzere Hırvatistan'la gizlice görüşmüştür. Bu konuda Milošević ve dönemin Hırvatistan Cumhurbaşkanı Franjo Tuđman'ın ilk temaslarını daha 26 Mart 1991'de gerçekleştirdikleri bilinmektedir. Sırbistan ile Hırvatistan arasında en yoğun çatışmaların yaşandığı sıralarda bile, Bosna-Hersek'in bölüşülmesi meselesi komisyonlar düzeyinde Belgrad ile Zagreb arasında müzakere edilmiştir.⁸ Zagreb'in bu yöndeki siyaseti sebebiyle ilk başlarda Sırlara karşı birlikte mücadele eden

⁵ Budislav Vukas, "Prijedlozi i Nacrti Konfederalizacije Jugoslavije 1990./91: Posljednji Pokušaji Spašavanja Zajedničke Države," *Zbornik Pravnog Fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, 27/2 (2006), ss. 765-766.

⁶ "Ustav Republike Hrvatske", *Narodne Novine, Sluzbeni List Republike Hrvatske*, https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2010_07_85_2422.html.

⁷ Amir Zukić, "Pravni Položaj Bosne i Hercegovine u Stvaranju Jugoslovenske Države", *Anali Pravnog Fakulteta Univerziteta u Zenici*, sayı 14 (2014), s. 614.

⁸ "Mesić: Tuđman je bio Oduševljen Miloševićem Prijedlogom o Podjeli BiH", *Aljazeera Balkans*, 24 Aralık 2017.

Boşnaklarla Bosnalı Hırvatlar, Ocak 1993'ten itibaren birbirine karşı savaşımaya başlamıştır.

Bosnalı Sırp'ların ve Bosnalı Hırvatların savaş dönemi liderlerinden Radovan Karadžić ve Mate Boban da Bosna-Hersek'in paylaşılmasını görüşmüş ve 6 Mayıs 1992'de Avusturya'nın Graz kentinde imzaladıkları anlaşmayla Boşnaklara Bosna-Hersek topraklarının sadece %3'ünü bırakmayı uygun bulmuşlardı.⁹ Bu tür milliyetçi projelere rağmen, Bosna-Hersek yıkılmamış ve bir devlet olarak varlığını sürdürmeyi başarmıştır. Ne var ki Bosna'da 1992-1995 yılları arasında yaşanan savaş, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Avrupa'daki en büyük vahşete sahne olmuş, bunun en büyük kurbanı ise Boşnak siviller olmuştur. Eski Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesinde görülen değişik davalarda ve Bosna-Hersek'in Uluslararası Adalet Divanı nezdinde açtığı davada tespit edilen Srebrenica Soykırımı ise, Boşnakların katledilişinin trajik finali olmuştur.¹⁰

Bosna Savaşı iki ayrı uluslararası antlaşma ile sona ermiştir. Bunlardan birincisi, 18 Mart 1994'te Hırvatistan ile Bosna-Hersek arasında imzalanan Washington Antlaşması'dır. Bu Antlaşmayla Boşnaklar ile Hırvatlar arasındaki çatışmalar bitirilmiş ve Bosna-Hersek'te iki halkın çoğunlukta olduğu bölgelerde Bosna ve Hersek Federasyonunun (FBiH) oluşturulmasına karar verilmiştir. ABD'nin inisiyatifiyle bir araya gelen Bosna-Hersek Cumhurbaşkanı Alija İzetbegović, Yugoslavya Federal Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Slobodan Milošević ve Hırvatistan Cumhurbaşkanı Franjo Tuđman'ın 21 Kasım 1995'te paraf edip 14 Aralık 1995'te imzaladığı Dayton Barış Antlaşması'yla¹¹ (DBA) ise Bosna Savaşı tamamen sona ermiştir. Bu iki antlaşmayı komşu devletlerin cumhurbaşkanlarının imzalamış olması, Sırbistan ve Hırvatistan'ın Bosna Savaşı'na derinden karıştığının başlı başına bir kanıtıdır.

Bosna-Hersek'in Siyasal Sistemi ve Sorunları

DBA'nin biri kısa, diğeri de uzun vadeli olmak üzere iki temel amacı vardı. Kısa vadede savaşın durdurulması, ölümlerin ve yıkımların önüne geçilmesi amaçlanırken daha uzun vadede kalıcı barış ve istikrar için gerekli ortamın yaratılması hedeflendi. Yaşanan korkunç savaştan sonra barış ortamının tesis edilmesinin bile ne kadar zor olduğu dikkate

⁹ Zlatan Begić, "One More Attempt by the US Administration in Bosnia and Herzegovina: Constitutional Reform of the Federation of Bosnia and Herzegovina: Mission Impossible or Back to the Future?" *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 19/4 (2017), s. 424.

¹⁰ Bu konuda daha fazla bilgi için bkz, Türbedar, a.g.e., 177-182.

¹¹ Bu Antlaşmanın resmi adı Bosna-Hersek'te Barış İçin Genel Çerçeve Anlaşması'dır ve 11 eki bulunmaktadır. Antlaşmaya <https://www.osce.org/files/f/documents/e/0/126173.pdf> adresinden ulaşılabilir.

alındığında, hangi açıdan bakılırsa bakılsın, Bosna-Hersek'te önemli ilerlemelerin kaydedildiği ortadadır. Her şeyden evvel Bosna-Hersek 26 yıldır barış içinde yaşıyor. Savaş sonrası yıllar ise ülkeyi yeniden inşa etmekle, mültecilerin savaş öncesi evlerine geri dönüşünü sağlamakla, ayrıca DBA'nın belirlediği devlet yapısında yaşamayı öğrenmekle geçti. Bosna-Hersek vatandaşları için en önemlisi, ülke içi barışma sürecinin de başlamış olmasıdır. Ne var ki bu süreç henüz tamamlanmadı. Yine de hareket özgürlüğü eskisi gibi sağlandı ve Boşnaklar, Bosnalı Sırlar ve Bosnalı Hırvatlar ülke çapında kurucu halklar olarak kabul edildi. Savaş yıllarında yıkılan Saraybosna, tekrar bir Avrupa başkentine yakışan görüntüye kavuşturuldu. Bir zamanlar tamamen yabancı yardımlara bağımlı olan Bosna-Hersek ekonomisi ise kendi ayakları üzerinde durabildiğini ispatladı.¹² En önemlisi, DBA sayesinde Bosna-Hersek, uluslararası alanda tanınmış sınırları ve toprak bütünlüğü ile bağımsız bir devlet olarak ayakta kalmayı başardı. Günümüzde Bosna-Hersek devletinin üçlü cumhurbaşkanlığı, dokuz bakanlığı¹³ ve 57 diğer devlet kurumu, ajansı, müdürlüğü ve enstitüsü bulunmaktadır.¹⁴ Ne var ki her devletin sahip olması gereken yetkileri eksik bırakan anayasal kusurlar devam etmektedir. Örneğin sosyal politikaların, eğitimin ve makroekonomik politikaların devlet çapında yürütülmesine müsaade eden bir yapı geliştirilememiştir.

DBA, Bosna-Hersek devletine çözülmesi güç diğer birçok sorunu da beraberinde getirmiştir. Her şeyden önce bu antlaşmanın kurduğu Bosna-Hersek'i normal bir devlet olarak değerlendirmek zordur. Savaş sırasında Bosna-Hersek topraklarındaki nüfus dağılımı katliam ve göçler sebebiyle değişmiş, Boşnakların, Bosnalı Sırların ve Bosnalı Hırvatların ayrı ayrı kontrol ettiği bölgelerin nüfusu etnik bakımdan homojenleştirilmişti. DBA

¹² 1997-2010 döneminde Bosna-Hersek ekonomisi reel anlamda yıllık ortalama %6,5 oranında büyüdü. 2011-2019 döneminde büyüme oranı yavaşladı ve yıllık ortalama %2,2 seviyesinde gerçekleşti. Covid-19 salgınının olumsuz etkileri nedeniyle ise Bosna-Hersek ekonomisi 2020 yılında %4,3 oranında daraldı. Uluslararası Para Fonu (IMF) 2021-2025 döneminde ülke ekonomisinin yıllık ortalama %3 oranında büyüyeceğini tahmin ediyor (IMF Dünya Ekonomik Görünüm raporunun Ekim 2021 güncellemesine istinaden yazar tarafından yapılan hesaplama, <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/weo-database/2021/October>).

¹³ Bosna-Hersek hükümeti Bosna-Hersek Bakanlar Konseyi olarak adlandırılmakta ve şu bakanlıklardan oluşmaktadır: Dışişleri Bakanlığı, Güvenlik Bakanlığı, Savunma Bakanlığı, Maliye ve Hazine Bakanlığı, Adalet Bakanlığı, Dış Ticaret ve Ekonomik İlişkiler Bakanlığı, İletişim ve Ulaştırma Bakanlığı, İnsan Hakları ve Mülteciler Bakanlığı ve Sivil İşler Bakanlığı.

¹⁴ Alen Jazić, "Polovina Građana BiH na Državnom Budžetu", *Aljazeera Balkans*, 13 Ağustos 2017.

böyle bir etnik bölünmüşlüğü yasallaştırdığı için, ülkenin toprak bütünlüğüne ve bağımsızlığına yönelik ciddi ve sürekli bir tehdidi beraberinde getirmiştir.

Harita 1: Bosna-Hersek'teki Entiteler ve Kantondar

Kaynak: Mehmet Uğur Ekinci, *Bosna-Hersek Siyasetini Anlama Kılavuzu*, SETA Yayınları, Ankara, 2014, s. 16.

Savaş sonrası dönemde Bosna-Hersek sahip olduğu karmaşık siyasi sistemi nedeniyle krizden krize sürüklenmiştir. DBA, devletin kurucu halkları arasında barışçıl işbirliğini sağlamak, ayrıca bu halkların devlette güçlü bir paya sahip olma isteklerini karşılamak maksadıyla, Bosna-Hersek'e güç paylaşım mekanizmalarına dayalı bir sistem getirmiştir. DBA 4. eki olan Bosna-Hersek Anayasası uyarınca Bosna-Hersek, Bosna ve Hersek Federasyonu (FBiH, ülke topraklarının %51'i) ile Sırp Cumhuriyeti (RS, ülke topraklarının %48'i) adı altında iki entiteye bölünmüştür. Kendilerine özgü anayasaları, yasama, yürütme ve yargı sistemleri, kolluk teşkilatları, eğitim müfredatları, basın kuruluşları ve bağımsız devletlere özgü diğer kurumları olan bu entiteler, adeta aynı devlet içindeki iki devletçik durumundadır. Entitelerden büyük oranda Sırpların yaşadığı Sırp Cumhuriyeti üniter bir yapıya sahipken, çoğunlukla Boşnak ve Hırvatların yaşadığı FBiH her birinin ayrı yasama, yürütme ve yargı makamları olan on kantona bölünmüştür (Bkz. Harita-1). FBiH'deki kantonlar içinden Una-Sana, Tuzla, Zenica-Doboy, Bosna Podrinyesi ve Saraybosna kantonları (FBiH topraklarının %46'sı) Boşnakların kontrolünde, Posavina, Batı Hersek ve 10. Kanton (FBiH topraklarının %25'i) Hırvatların kontrolünde, Merkez Bosna ve Hersek-Neretva kantonlarında (FBiH topraklarının %29'u) ise kontrol aşağı yukarı Boşnak ve Hırvatlar arasında paylaştırılmıştır (Bkz. Tablo 1).

Tablo 1: FBiH'deki Kantonların Etnik Yapısı

		Yüzölçümü (km ²)	Boşnaklar	Hırvatlar	Sırlar	Diğerleri
1)	Una-Sana Kantonu	4201,2	246.012 (%90,0)	5.073 (%1,9)	8.452 (%3,1)	13.724 (%5,0)
2)	Posavina Kantonu	330,9	8.252 (%19,0)	33.600 (%77,3)	831 (%1,9)	770 (%1,8)
3)	Tuzla Kantonu	2648,6	392.356 (%88,2)	23.592 (%5,3)	7.058 (%1,6)	22.022 (%4,9)
4)	Zenica-Doboy Kantonu	3328,8	299.452 (%82,2)	43.819 (%12,0)	5.543 (%1,5)	15.619 (%4,3)
5)	Bosna Podrinyesi Kantonu	501,8	22.313 (%94,0)	24 (%0,1)	885 (%3,7)	512 (%2,2)
6)	Merkez Bosna Kantonu	3188,4	146.652 (%57,6)	97.629 (%38,3)	3.043 (%1,2)	7.362 (%2,9)
7)	Hersek-Neretva Kantonu	4372,5	92.005 (%41,4)	118.297 (%53,3)	6.432 (%2,9)	5.273 (%2,4)
8)	Batı Hersek Kantonu	1347,2	718 (%0,8)	93.725 (%98,8)	101 (%0,1)	354 (%0,4)
9)	Saraybosna Kantonu	1269,1	346.575 (%83,8)	17.520 (%4,2)	13.300 (%3,2)	36.198 (%8,8)
10)	10. Kanton	4899,1	8.037 (%9,6)	64.604 (%76,8)	10.905 (%13,0)	581 (%0,7)

Kaynak: 2013 yılına Bosna-Hersek'te yapılan son nüfus sayımının resmi verileri, <http://www.statistika.ba>.

Açıklama: Kantonların nüfusunda belirli bir etnik grubun ağırlığı parantez içinde gösterilmiştir.

Bosna-Hersek'te ayrıca 83.516 nüfuslu Brčko özerk bölgesi (ülke topraklarının %1'i) bulunmaktadır. Karma nüfusa sahip Brčko (Boşnaklar %42,4, Sırlar %34,6, Hırvatlar %20,7 ve diğerleri %2,4), herhangi bir entiteye bağlı değil ve Mart 2000'den beri özerk hükümete, özerk yürütme ve yargı gibi organlara, ayrıca özerk polis teşkilatına sahiptir.¹⁵ Brčko bölgesinin varlığı Sırp Cumhuriyeti entitesini Doğu ve Batı yaralarına bölmektedir (Harita-1).

¹⁵ Brčko hakkında daha çok bilgi için bkz. Allan Rosenbaum, "Building One Local Government from Three: A Progress Report from Brcko", Nenad Dimitrijevic ve Petra Kovacs (der.), *Managing Hatred and Distrust: The Prognosis for Post-Conflict Settlement in Multiethnic Communities in the Former Yugoslavia*, Open Society Institute Yayınları, Budapeşte, 2004, ss. 41-59.

Bosna-Hersek'in bu şekildeki karmaşık idari yapılanması sebebiyle ülkede aynı anda 5 cumhurbaşkanı, 14 başbakan, 180 bakan, 1.200 yargıç ve savcı görev yapmaktadır. Böylece ülkenin toplam kamu harcamalarının %40'ından fazlası devlet mekanizmasının finansmanına gitmektedir.¹⁶

2013 yılında gerçekleştirilen en son nüfus sayımında Bosna-Hersek'in toplam nüfusu 3.531.159 olarak tespit edilmiştir. Bunların içinden %50,1'i Boşnak, %30,8'i Sırp, %15,4'ü Hırvat ve %3,7'si Diğerler kategorisinde kaydedilmiştir. Söz konusu nüfus sayımı, Sırp'ların %92,1'in Sırp Cumhuriyeti'nde, Boşnakların %88,3'ünün ve Hırvatların %91,4'ünün ise FBiH'te yaşadığını ortaya koymakla, Bosna-Hersek halklarının belirli bölgelerde homojenleştiğini doğrulamıştır. Öte yandan, 2013 nüfus sayımına göre, günümüzde Sırp belediyeler düzeyinde Bosna-Hersek topraklarının %53'ünde, Boşnaklar %30'unda, Hırvatlar ise ülke topraklarının %16'sında çoğunluğu oluşturmaktadır.¹⁷

2002 yılına kadar Sırp Cumhuriyeti'nde sadece Sırp'lar, FBiH'de ise sadece Boşnaklar ve Hırvatlar kurucu halklar olarak kabul edilmekteydi. Entite parlamentolarındaki etnik güç dengesi buna göre paylaştırılmıştı. Ancak Bosna-Hersek Anayasa Mahkemesi¹⁸ 2000 yılında entitelerin kurucu halklardan sadece birini veya ikisini temsil edemeyeceğini, her üç kurucu halkın ve diğerlerinin ülke çapında kurucu halklar olması gerektiğini hükmetti.¹⁹ Buna istinaden 2002 yılında, uluslararası toplumun büyük baskısı altında FBiH ve Sırp Cumhuriyeti, kendi anayasalarında değişiklik yapmak suretiyle Bosna-Hersek Anayasa Mahkemesi'nin kararına uymak zorunda kalmıştır.

Günümüzde Bosna-Hersek Bakanlar Konseyi, 2/3'ü FBiH'den, 1/3'ü ise Sırp Cumhuriyeti'nden gelen bakanlardan oluşmaktadır. Ülke parlamentosu ise iki kamaradan oluşmaktadır. Bunlardan biri olan Temsilciler Meclisine milletvekillerin 2/3'ü FBiH'den, 1/3'ü ise Sırp Cumhuriyeti'nden seçilmektedir. 15 kişiden oluşan Halklar Meclisinde ise FBiH parlamentosundan seçilen 5 Boşnak ve 5 Hırvat, ayrıca Sırp Cumhuriyeti parlamentosundan seçilen 5 Sırp milletvekili bulunmaktadır. Böyle bir düzenleme ile, nüfus oranlarına bakılmaksızın, her üç kurucu

¹⁶ "BiH Najvise u Regionu Trosi na Administraciju", *Dnevni Avaz*, 22-23 Ekim 2006.

¹⁷ 2013 yılına Bosna-Hersek'te yapılan son nüfus sayımlarının resmi verilerine dayalı hesaplama, <http://www.statistika.ba>.

¹⁸ Bosna-Hersek Anayasa Mahkemesi dokuz yargıçtan oluşmaktadır. Dördü FBiH ve ikisi Sırp Cumhuriyeti entitelerinden gelirken, üç yabancı yargıç Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Başkanı tarafından atanmaktadır.

¹⁹ Ustavni Sud Bosne i Hercegovine, Odluka o Meritumu, U-5/98, 29 Ocak 2000, https://www.ustavnisud.ba/uploads/odluke/_bs/U-5-98-12200.pdf.

halkın devlet meclisinde orantılı bir şekilde temsil edilmesi sağlanmıştır. Benzer karmaşık yetki paylaşımı entitelerde, kantonlarda, hatta belediyelere de uygulanmaktadır. Buna rağmen Bosnalı Hırvatlar, öz yönetim haklarını daha etkin bir şekilde kullanmak amacıyla, FBiH içinde kendilerine ayrı bir idari-bölgesel özerkliğin tanınmasını talep etmektedir.²⁰

Genel olarak Bosna-Hersek'teki entite düzeyindeki kurumların devlet düzeyindekilere nazaran daha güçlü oldukları söylenebilir. Örneğin parlamentoların yapıları karşılaştırılacak olursa, iki kamaralı Bosna-Hersek Meclisi'nde toplam 57 milletvekili görev yaparken FBiH'nin iki kamaralı meclisinde toplam 155, Sırp Cumhuriyeti'nin iki kamaralı meclisinde ise toplam 111 milletvekili bulunmaktadır. Öte yandan Bosna-Hersek Bakanlar Konseyi dokuz bakanlıktan oluşurken, entitelerin 16'şar bakanlığı vardır. DBA'nın imzalanmasından bu yana Sırp Cumhuriyeti yetkilileri devlet düzeyindeki kurumların güçlenmesine sıcak bakmamış ve engeller çıkarmıştır.²¹

Boşnak anayasa hukukçusu Omer Ibrahimagić'in dikkat çektiği gibi Bosna-Hersek Anayasası, ülkede yaşayanlara "Bosna-Hersek vatandaşından" çok, "entite vatandaşı" muamelesi yapmaktadır.²² Örneğin, Bosna-Hersek Meclisi'nin (devlet düzeyindeki meclisin) çalışmasının düzenlediği maddelerde, halklar arası eşitliğe aykırı hususlar bulunmaktadır. Şöyle ki, Bosna-Hersek Anayasası'nın 4. maddesinde Halklar Meclisi'ndeki beş Boşnak ve beş Hırvat üyenin FBiH içinden, beş Sırp üyenin ise Sırp Cumhuriyeti'nden seçileceği belirtilmektedir. Bu maddedeki düzenlemeye göre, Sırp Cumhuriyeti'nde yaşayan Hırvat ve Boşnaklar veya FBiH'de yaşayan Sırlar, Halklar Meclisi'ne temsilci gönderememektedir.

Cumhurbaşkanlık ile ilgili hükümlerin yer aldığı Bosna-Hersek Anayasası'nın 5. maddesinde de benzer bir sorun mevcuttur. Bu maddede Bosna-Hersek Cumhurbaşkanlığı'nın biri Boşnak, biri Sırp ve biri Hırvat olmak üzere üç kişiden oluştuğu, Boşnak ve Hırvat üyelerin FBiH'de, Sırp üyenin ise Sırp Cumhuriyeti'nde yapılacak seçimlerle seçileceği

²⁰ Bu yöndeki Hırvat tezlerini savunan bir örnek için bkz. Dejan Vanjek, "Federal Equality in Multinational Bosnia and Herzegovina", Eva Maria Belser ve diğerleri (der.), *The Principle of Equality in Diverse States: Reconciling Autonomy with Equal Rights and Opportunities*, Brill, Leiden, 2021, ss. 361-393.

²¹ Boris Divjak ve diğerleri, *Studija Sistema Nacionalnog Integriteta: Bosna i Hercegovina 2007*, Transparency International, Banja Luka, 2006, s. 49.

²² Omer Ibrahimagić, *Dejton-Bosna u Evropi: Pravna Suština*, Vijeće Kongresa Bošnjačkih Intelktualaca, Saraybosna, 2001, s. 40.

belirtilmektedir.²³ Buna göre Sırp Cumhuriyeti'nde yaşayan Hırvat ve Boşnaklar ve FBiH'de yaşayan Sırlar cumhurbaşkanlığına aday olamamaktadır.

Bosna-Hersek'in bu üç kurucu halkının dışında kalan ve ülke nüfusunun %3,7'sini oluşturan azınlıklar ise devlet düzeyinde ne meclis ne de cumhurbaşkanlığı üyeliğine seçilebilmektedir. Bu nedenle, Bosna-Hersek'te yaşayan Roman asıllı Dervo Sejdić ve Musevi azınlığın temsilcisi Jakob Finci, ülke anayasası ve seçim yasasının azınlıkları devlet düzeyinde cumhurbaşkanı ve meclis üyesi seçilmekten men ettiği gerekçesiyle 2006 yılında Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne (AİHM) başvurdu. Mahkeme, Sejdić ve Finci'yi 2010 yılında verdiği kararla haklı bulmuş ve bu sorunun giderilmesi doğrultusunda Bosna-Hersek Anayasası ve seçim yasasında ilgili değişikliğin yapılmasını istemişti. Bazı akademisyenler, AİHM'in bu kararının kurucu halkların katı güç paylaşımına dayalı kuralların yumuşatılması ve ülkenin demokratik kimliğinin geliştirilmesi bakımından bir şans olabileceğini savunmuştu.²⁴ Ne var ki Boşnaklar üniterci, Sırlar ayrılıkçı, Hırvatlar ise özerkçi siyaset izlediği için anayasa ve seçim yasasında yapılması gereken değişiklik konusunda günümüze kadar bir ilerleme sağlanamamıştır.

Bosna-Hersek Anayasası'nda, kurucu halkların birbirini bloke edebileceği mekanizmalar da tanımlanmıştır. Şöyle ki Bosna-Hersek Meclisi'nde bir kararın alınabilmesi için, üç kurucu halktan gelen milletvekillerinin belirli yüzdesinin o karara onay vermesi gerekmektedir. Örneğin Sırp milletvekillerinin tamamı ret oyu kullanırsa, Boşnak ve Hırvat milletvekilleri birlikte karar alamazlar. Oysa kurucu halkların çok az konuda uzlaşabiliyor olmaları nedeniyle meclis çalışmaları sık sık tıkanmakta ve köklü reform kararları alınamamaktadır. Bu nedenle Bosna-Hersek günümüze kadar Avrupa Birliği'nin (AB) sadece potansiyel aday ülkesi olarak kalmış, AB'ye bütünleşme sürecinde neredeyse yerinde saymıştır.

Bu arada, DBA hükümlerinin uygulanmasının takibi için uluslararası bir çalışma organı olarak Barışı Uygulama Konseyi'nin (*Peace Implementation Council - PIC*) kurulduğu, bu kurumun Bosna-Hersek'teki yetkili mercii olarak ise Yüksek Temsilcilik Ofisi'nin (*Office of the High*

²³ Bir Boşnak, bir Sırp ve bir Hırvat'tan oluşan Cumhurbaşkanlığı üyeleri, dört yıllık süre içinde sekiz ayda bir dönüşümlü olarak Cumhurbaşkanı görevini yaparlar.

²⁴ Soeren Keil, "Equality and Inequality in Bosnia and Herzegovina", Eva Maria Belser ve diğerleri (der.), *The Principle of Equality in Diverse States: Reconciling Autonomy with Equal Rights and Opportunities*, Brill, Leiden, 2021, s. 348.

Representative - OHR) oluşturulduğu hatırlatılmalıdır.²⁵ 55 ülke temsilcisinden oluşan PIC'in Aralık 1997 tarihli toplantısında Yüksek Temsilciye "Bonn Yetkileri" olarak bilinen geniş yetkiler tanınmış, buna göre yüksek temsilci, DBA'ya ve yasal yükümlülüklere uymayan resmi görevlileri görevlerinden alma ve yasaları dayatma gibi yetkilere sahip olmuştur. 2006 yılının sonlarına kadar Bosna-Hersek'te görev yapmış yüksek temsilciler Bonn yetkilerine yaklaşık 150 kez başvurmuştur.²⁶ Örneğin, 7 Mart 2001'de dönemin yüksek temsilcisi Wolfgang Petritsch, ülke içinde bir Hırvat entitesi oluşturmaya çalıştığı gerekçesiyle Bosna-Hersek Cumhurbaşkanlığı'nın Hırvat üyesi Ante Jelavić'in görevine son vermiştir.

OHR, Bosna-Hersek'teki birçok tıkanıklığın aşılmasında önemli rol oynamış, bu kurumun arabuluculuk ve müdahaleleri sonucunda ülkede barışın korunması, etnik gerginliğin hafifletilmesi, ülke çapında hareket özgürlüğünün sağlanması, mültecilerin bir kısmının geri dönmesi, gayrimenkullerin sahiplerine geri verilmesi gibi konularda önemli adımlar atılmıştır. Bosna-Hersek'in ortak ordusunun, istihbarat kurumlarının, yargısının ve devlet düzeyindeki diğer kurumların güçlendirilmesi de yine OHR sayesinde olmuştur. Son 15 yıl ise OHR artık Bosna-Hersek siyasetine eskisi kadar karışmadığı gibi, özellikle Rusya bu kurumun kapatılmasını talepler etmektedir.

Etnik İlişkilerin Normalleşmesini Engelleyen Faktörler

DBA, Bosna-Hersek devletinin ve toplumunun yeniden bütünleşmesi için gerekli temelleri attı. Bunun için de Bosna-Hersek siyasi liderlerinin yeni bir anayasa üzerinde uzlaşıp devleti güçlendirecekleri düşünüldü, ancak bu beklenti asla gerçekleşmedi.²⁷ Çok ulusluluk, Bosna-Hersek'in özünde yattığı için normalde bütün siyasi partilerin "çok uluslu" partilere dönüştürülmesi gerekirdi. Ancak bunun aksine, Bosna-Hersek'teki siyasal sistem etnik bölünmüşlükleri körüklemeye devam etmektedir. Savaş sonrası dönemde Bosna-Hersek siyasi liderlerinin çoğu barışmak için neredeyse hiçbir şey yapmadı. Bunun yerine ülke siyasetinde milliyetçi ve popülist retorik hâkim olmuş ve etnik bölünmüşlük sürdürülmüştür. Sosyal

²⁵ Günümüze kadar tüm Yüksek Temsilciler AB üyesi ülkelerden atanmıştır. Carl Bildt, İsveç (1995-1997), Carlos Westendorp, İspanya (1997-1999), Wolfgang Petritsch, Avusturya (1999-2002), Paddy Ashdown, İngiltere (2002-2006), Christian Schwarz-Schilling, Almanya (2006-2007), Miroslav Lajčák, Slovakya (2007-2009), Valentin Inzko, Avusturya (2009-2021) ve Christan Schmidt, Almanya (2021-devam).

²⁶ Boris Divjak ve diğerleri, a.g.e., s. 21.

²⁷ Eric Gordy, "Dayton's Annex 4 Constitution at 20: Political Stalemate, Public Dissatisfaction and the Rebirth of Self-Organisation", *Southeast European and Black Sea Studies*, 15/4 (2015), s. 611.

medyada yer alan tartışmalar, Bosna-Hersek kurucu halkları arasındaki güvensizliği açık bir şekilde gözler önüne sermektedir.

Bosna-Hersek'te yapılan tüm seçimler, siyasi liderlerin etnik bölünmüşlüklerden istifade ettiklerini ve bu yoldan oylarını yükseltmeyi başardıklarını göstermiştir. Önde gelen siyasi partiler kontrolü altına tutukları medya kaynakları sayesinde hem etnik bölünmüşlük ortamının sürmesine katkıda bulunuyor, hem de kendi çıkarlarının propagandasını başarılı bir şekilde yapabiliyor. Bu yüzden Bosna-Hersek'te objektif ve profesyonel medyanın varlığından bahsetmek zordur.²⁸

Bosna-Hersek'te milliyetçilik ve siyasal bölünmeler, devlete ait varlıkların yağmalanması için de kullanılıyor. Günümüzde önde gelen siyasetçilerin büyük çoğunluğu, maaşlarıyla edinemeyecekleri bir servete ulaşmış bulunuyor.²⁹ 2020 yılında Bosna-Hersek'te yapılan bir kamuoyu yoklamasında, “Sizce ülkenizin karşı karşıya olduğu en önemli iki sorun nedir?” sorusuna halk %45 oranında işsizlik, %39 oranında ekonomik durum, %27 oranında yolsuzluklar ve %21 oranında suçlar cevabını vermiştir.³⁰ Bu tür anketler, siyasilerin dayattığı milliyetçi söylemlerin aksine, halkın ülkenin yolsuzluk ve organize suçlardan arındırılmasını, ayrıca onurlu bir yaşamı mümkün kılan bir ekonominin geliştirilmesini önemseydiğini göstermektedir. Ancak Bosna-Hersek'in önde gelen siyasi partileri halka en temel ekonomik altyapıyı bile sunamadıkları gibi rüşvet ve organize suçlara karşı mücadele etme konusunda da yeterince istekli değildir. Bunun sebebi, yolsuzluk ve organize suç bağlantılarının neredeyse devletin tepesine kadar uzanıyor olmasıdır.³¹ Böyle bir ortamda ise, umutlarını yitiren aileler ve gençler Bosna-Hersek'ten göç etmek zorunda kalıyor.

Mevcut verilere göre, 2015-2021 döneminde çoğunluğu genç ve vasıflı kişilerden oluşan 370 bin kişi Bosna-Hersek'i terk etmiştir.³² Bosna-Hersek'te doğup yurtdışında yaşayanların toplam sayısının 2019 itibariyle

²⁸ Dragan Maksimović, “Mediji u BiH u Službi Političkih Stranaka”, *Deutsche Welle*, 25 Eylül 2014.

²⁹ Bosna-Hersek'teki siyasi temsilcilerin açıkladıkları malvarlıklarını incelemek için bkz. “Izjave o Imovinskom Stanju: Opći Izbori 2018. Godine”, *Središnje Izborni Povjerenstvo Bosne i Hercegovine*, <https://www.izbori.ba/Default.aspx?CategoryID=955&Lang=4>.

³⁰ RCC, *Balkan Barometer 2021: Public Opinion*, Regional Cooperation Council, Saraybosna, 2021, s. 31.

³¹ “TI: BiH Među Zemljama u Kojima se Korupcija Najviše Pogoršava, Gradani Životno Ugroženi”, *Slobodnaevropa.org*, 28 Ocak 2021.

³² “Egzodus: U Posljednjih Sedam Godina BiH Napustilo 370.000 Stanovnika”, *Radiosarajevo.ba*, 19 Haziran 2021.

1.653.056 kişiye ulaştığı tahmin ediliyor.³³ Bu tür gerçekleri örtbas etmek ve yapay gündemlerle halkı oyalamak için Bosnalı siyasetçiler zaman zaman milliyetçiliğin dozunu artırarak bilinçli krizler yaratmaktadır.

Günümüzde Demokratik Eylem Partisi (SDA) lideri Bakir Izetbegović (Boşnaklar), Bağımsız Sosyal Demokratlar İttifakı (SNSD) lideri Milorad Dodik (Sırlar) ve Hırvat Demokratik Birliği (HDZ BiH) lideri Dragan Čović (Hırvatlar) Bosna-Hersek siyasetinin en güçlü isimleri arasında yer almaktadır. Bu üçlünün ortak özelliği, kendi kendilerini etnik gruplarının nihai temsilcileri olarak görüyor olmalarıdır. Bu bağlamda her üç lider, kendi halkları için en iyi ne olduğuna şahsen karar verebileceklerine inanmaktadır. Örneğin Čović açısından Bosna-Hersek devletinin bütünleşmesini destekleyen bir Hırvat asıllı iyi bir Hırvat değildir ve Hırvat ulusal çıkarlarının hainidir. Öte yandan Saraybosna'da yaşayan ve Boşnaklarla iyi geçinen bir Sırp asıllı Dodik açısından Sırp olarak doğup ama Sırp gibi davranmayan insandır. Oysa hem Čović hem de Dodik iyi, dürüst ve adil bir insan olmanın bireylerin etnik kimliğinden daha önemli olduğunu unutmaktadır.

Kurucu Halkların Siyasal Beklentileri

Savaş sonrası dönemde Boşnakların üstlendiği temel misyon, savaşın yaralarını sarmak ve Bosna-Hersek'i Avrupa standartları temelinde, her oyun eşit ağırlığı olan demokratik ve mümkün olduğunca bütünleşmiş bir devlete dönüştürmek olmuştur. Bu çerçevede, Bosnalı Sırların ve Bosnalı Hırvatların daha yapıcı davranmasını sağlamak için Boşnakların uluslararası toplumdan büyük beklentileri olmuştur. Ne var ki Bosna-Hersek'teki siyasal sistem, vatandaşların devlet işleyişiyle ilgili daha iyi bir modeli benimsemeye olanak sağlamamıştır.

Sırp politikacılar, Sırp Cumhuriyeti ve genel olarak Bosna-Hersek'teki Sırların haklarının korunması için mücadele etmektedir. Sırlar arasında, yüksek temsilcilerin eliyle Bosna-Hersek'in bütünleştirilmesine yönelik atılan adımların, bu ülkede Sırlara başlangıçta garanti edilen özerkliği baltaladığına yönelik inanç yaygındır.³⁴ Bu bağlamda Sırlar genel olarak Yüksek Temsilcilik kurumunun kapatılmasını ve Bosna-Hersek Anayasa Mahkemesi'nin yabancı yargıçlardan temizlenmesini talep etmektedir.

DBA'nın mimarı olarak kabul edilen Amerikalı diplomat Richard Holbrooke, bir seferinde Bosnalı Sırların kontrolündeki entitenin (Sırp

³³ WFD, "Cost of Youth Emigration from Bosnia and Herzegovina," *Westminster Foundation for Democracy*, s. 12, https://www.wfd.org/wp-content/uploads/2021/08/Cost-of-Youth-Emigration-from-BH_.pdf.

³⁴ Soeren Keil, a.g.e., s. 349.

Cumhuriyeti) isminde “Cumhuriyet” kelimesinin yer almasına izin vermekle büyük hata yaptıklarını itiraf etmiştir. Holbrooke, Balkanlarda böyle bir kelimenin nelere yol açabileceğini ihmal ettiklerini söyledi.³⁵ Nitekim son 15 yıl boyunca Milorad Dodik, Sırp Cumhuriyeti'ne bağımsızlık için halk oylaması hakkının tanınmasını defalarca talep etti. Sırpların Bosna-Hersek içinde isteksiz yaşadığını ve bir devlet olarak Bosna-Hersek'in onlara dayatılmış olduğunu açıkça ifade eden Dodik, son yıllarda Bosna-Hersek'te yapılmaya çalışılan neredeyse bütün reformlara engel oldu. Prensipite Bosna-Hersek'in AB üyeliğine karşı çıkmasa da, Brüksel'den Bosna-Hersek'i “bağımsız devletlerden oluşan bir birlik” olarak görmesini bekledi. Konuşmalarında “Sırp Cumhuriyeti her zaman var olacak, fakat Bosna-Hersek devletinin var olup olmayacağı uluslararası toplumun tutumuna bağlı kalacaktır” mesajını veren Dodik, Sırp Cumhuriyeti'nin bağımsızlığına izin verilecek bir uluslararası konjonktürün oluşmasını beklediğini defalarca belli etti.³⁶

Dodik Boşnaklar, Sırplar ve Hırvatlar arasında asırlar süren ortak yaşamı yokmuş gibi göstermeye, ayrıca Bosna-Hersek'teki etnik bölünmüşlüğü olabilecek en yüksek seviyeye çıkartmaya çabalamaktadır. Bu maksatla bazı sivil toplum kuruluşlarını ve aydınları kullanarak, Sırp gençlerde Bosna-Hersek devletine karşı milliyetçi ve nefrete varan tavırların geliştirilmesine yatırım yapmaktadır. Son yıllarda Dodik daha da ileriye gidip popülizmin son evresinde olan ve faşizme doğru giden bir aşırı milliyetçiliği Bosnalı Sırplara dayatmaktadır. Bunun neticesi olarak günümüzde 15 yaşındaki Sırp gençler bile Radovan Karadžić ve Ratko Mladić gibi savaş suçlularına sahip çıkıyor, onları kutsallaştırıyor.

İşin ilginç tarafı, Dodik yalanlarla güç kazanmayı öğrenmiş bir siyasetçidir. Bosna Savaşı'nın hemen sonrasında Dodik, Batı tarafından desteklenen, Dayton Bosnası'na olumlu bakan ve Srebrenica Soykırımı'nı tanıyıp kınayan siyasetçilerden biriydi.³⁷ Zamanında ABD'nin eski Dışişleri Bakanı Madeleine K. Albright, Dodik'i Bosna-Hersek'in “taze bir nefesi” olarak tanımlamıştı.³⁸ Ardından Dodik oylarını yükseltmek ve Bosnalı Sırpların lideri haline gelebilmek için milliyetçi söylemlere

³⁵ “Holbruk Priznao Gresku”, *Dnevni Avaz*, 20 Kasım 2006, s. 4.

³⁶ Bu konuda bkz. Erhan Türbedar, Kosova'nın Bağımsızlık İlanının Sırbistan, Bosna-Hersek ve Makedonya'ya Etkileri, *Avrasya Dosyası*, 14(1), 2008, ss. 23-55.

³⁷ “Dodik Priznao Genocid, Pa Promijenio Mišljenje”, *Aljazeera Balkans*, [Video], 11 Temmuz 2019, <https://www.youtube.com/watch?v=L7RidB2puQU>.

³⁸ “Albright Pledges \$5 Million in Aid to Bosnian Serbs”, *Washington Post*, 21 Şubat 1998.

bürünmüş, hatta en radikal Sırp milliyetçilerin bile siyasi sloganlarını kullanmıştır.³⁹

Bu noktada, Kosova'nın 2008'deki bağımsızlık ilanının etkilerinin Balkanlarda en çok hissedildiği ülkelerden birisinin Bosna-Hersek olduğunun altı çizilmelidir. Sırp Cumhuriyeti baştan beri Kosova'yı kendi sınırları içinde tutmaya çalışan Sırbistan tarafından uluslararası topluma karşı bir koz olarak kullanılmıştır. Bundan cesaret alan Dodik'in ayrılıkçı açıklamaları ve Boşnak yetkililerin verdikleri sert cevaplar, Saraybosna-Banya Luka hattındaki milliyetçiliğin yüksek seviyelerde kalmasına katkıda bulunmuştur.

Hırvatlara gelince, ülkede savaş öncesinde 761.000 civarında olan Hırvat nüfusu 2013 nüfus sayımlarına göre 545.000 dolaylarına düşmüş, hatta Sırp Cumhuriyeti içinde yalnızca 30.000'e yakın Hırvat kalmıştır. FBiH'in çeşitli kantonlarında yaşayan Hırvatların bir kısmı, Bosna-Hersek devleti içinde kendilerini yeterince ifade edemediklerine ve Boşnakların gölgesinde kaldıklarına inanmaktadır. Özellikle Hırvatistan'ın AB üyeliğinin de bulunmasından dolayı birçok Hırvat, ana ülkeleri olarak gördükleri Hırvatistan'a veya Hırvatistan pasaportu sayesinde AB'ye göç etmeye çalışmaktadır. Bosna-Hersek'ten ayrılmayı düşünmeyen Hırvatların büyük bir çoğunluğu ise Bosnalı Hırvatlara özgü üçüncü bir entitenin kurulmasını talep etmektedir. Nitekim son yıllarda, Dodik'in de teşvikleriyle⁴⁰ Bosna'daki Hırvat siyasetçiler, Bosna-Hersek'in daha fazla ademi merkezileştirilmesini ve kantonlara daha fazla yetkinin tanınmasını, hatta Hırvatların çoğunlukta olduğu kantonların ayrı bir entiteye dönüştürülmesini açıkça talep etmektedir.⁴¹ Hırvatların bu önerisine karşı çıkan Boşnaklar ise Bosna-Hersek'in etnik yapıya göre değil, tarihsel, kültürel, coğrafi veya ekonomik kriterlere göre bölgelere ayrılması gerektiğini savunmaktadır. Zira 1991 yılında Hırvatların Zagreb'in desteğiyle Bosna topraklarında ilan ettiği sözde "Herceg Bosna" devletine ilişkin olumsuz hatıralar Boşnaklar arasında canlılığını korumaktadır.⁴²

Esasen günümüzde Bosna-Hersek devletinin varlığına karşı olmayan Hırvatlar, yıllar içinde Boşnakların FBiH'te baskın hale geldiğine, bu nedenle siyasal haklarından mahrum bırakıldıklarına inanmaktadır. Bunun giderilmesi için de Hırvatlar kendi kolektif haklarını güçlendirecek idari

³⁹ Senad Pečanin, kişisel görüşme, Saraybosna, 12 Mayıs 2017.

⁴⁰ "Dodik za Hrvatski Entitet u BiH", *Hina*, 16 Ocak 2007.

⁴¹ Soeren Keil, a.g.e., s. 349.

⁴² Herceg Bosna meselesi ve Hırvatistan'ın Bosna-Hersek'teki rolünü Boşnakların nasıl algıladığı hakkında bir örnek olarak bkz. Emir Suljagić, "The Role of Croatia in Bosnia and Herzegovina", *Insight Turkey*, 21/2, 2019, ss. 23-36.

bir çözüm için mücadele etmektedirler. Bosna-Hersek Cumhurbaşkanlığı'nda iki dönem Hırvat üyesi olarak görev yapan Željko Komšić olayını Hırvatlar, Saraybosna'nın kötü niyeti olarak yorumlamaktadır. HDZ BiH ve lideri Čović'i Komšić konusunda rahatsız eden husus, sadece Hırvat oylarıyla değil, Boşnak oylarıyla da seçilmiş olmasıdır. Bosna-Hersek'teki Hırvatların esas temsilcisi olarak kendini gören HDZ, sadece bu partiden aday gösterilenlerin Bosna-Hersek Cumhurbaşkanlığı'na seçilmesini talep etmektedir.⁴³ İşte bu nedenle HDZ günümüzde Hırvatların çoğunluk oldukları kantonların ayrı bir seçim bölgesine (dolaylı yoldan üçüncü entiteye) dönüştürülmesine, böylece HDZ adayının her daim seçilebilmesini sağlamaya çalışmaktadır.

Bu arada Bosna-Hersek'in Mostar kenti, Boşnaklarla Hırvatlar arasındaki ilişkilerin küçük bir aynası olarak kabul edilebilir. Doğusunda Boşnaklar, batısında ise ağırlıkta Hırvatların yaşadığı Mostar kentinde hayatın tüm alanlarında etnik çizgilere göre belirlenmiş paralel yapılanmalar varlığını sürdürmektedir. Her şeyden önce, Mostar'ın etnik prensibe göre belirlenmiş iki ayrı kent yönetimi ve polisi bulunmaktadır. Diğer taraftan, şirketlerde, okullarda, üniversitelerde, sağlık kurumlarında, tiyatrodan, toplu ulaşımda ve toplumsal hayatın diğer alanlarında etnik bölünmüşlük devam etmektedir. Bazı şirketler etnik mensubiyete göre eleman almaktadır. Okullarda Hırvat ve Boşnak öğrenciler farklı bina ve sınıflarda, birbirinden ayrı müfredatlarla eğitim görmektedir. Ayrıca, Mostarlı Hırvatların ayrı medyası, üniversiteleri, kültür ve sağlık kurumları da bulunmaktadır.⁴⁴

Gelinen nokta itibariyle Dodik ile Čović arasında son yıllarda bir ittifak kurulmuş olup Boşnaklar adeta yalnızlaştırılmıştır. Özellikle son iki yıldır Dodik ile Čović'in el ele vererek Zagreb, Belgrad ve Moskova'daki çeşitli toplantılarda Bosna-Hersek'in geleceğini görüştikleri biliniyor. Čović'in Dodik'in Bosna-Hersek'te istikrarı bozan bir unsur olmadığını vurgulayan sözleri⁴⁵ de Dodik'in faaliyetlerinin Hırvatlar tarafından sessizce desteklendiğini gösteriyor. İşin ilginç tarafı, Sırp Cumhuriyeti içindeki muhalefet partileri Dodik'in son dönemdeki yıkıcı hamlelerine karşı çıkarken Hırvatlar arasında üçüncü entite beklentisine muhalefet eden hiçbir parti yoktur.

Bosna-Hersek'i Sarsan Yeni Kriz ve Nedenleri

⁴³ Eric Gordy, a.g.e., 615.

⁴⁴ Florian Bieber, "Local Institutional Engineering: A Tale of Two Cities, Mostar and Brčko". *International Peacekeeping*, 12(3), 2005, ss. 420-433.

⁴⁵ "Čović: Dodik Niže Destabilizirajući Faktor u BiH", *NI*, 27 Ekim 2021.

Bosna-Hersek'te yaşanan son olumsuz gelişmeleri anlayabilmek için hem küresel düzeyde hem de AB ve Balkanlar bölgesinde yaşanan kırılmaları anlamakta fayda vardır. Son yıllarda dünya düzeni, uzun vadeli etkilerini henüz tam olarak anlayamadığımız bir şekilde sarsıldı. Birçok ülke, insanlar ve kültürler arasında yeniden duvarlar örmeye, “şüpheli” yabancılara karşı ise sınırlarını kapatmaya başladı. Dahası, liberal demokrasi fikri, Batılı ülkelerin kendisinde popülizmin ve liberal olmayan siyasetin yükselişinin tehdidi altına girdi. Covid-19 salgınıyla ise hem dünyanın kendisinin hem de küresel güç ilişkilerindeki dengenin kararlı bir şekilde değiştiği bir sürece girildi. ABD'nin en etkili jeopolitik uzmanlarından Henry Kissinger, Covid-19 salgınından sonra dünyanın bir daha asla eskisi gibi olmayacağını yazdı.⁴⁶ Uluslararası Kriz Grubu (ICG) ise, vicdansız liderlerin Covid-19 salgınından istifade ederek, hedeflerine ulaşmak için kriz ve çatışmaları alevlendirebilecekleri yönünde uyarıda bulundu.⁴⁷ Bu yöndeki küresel gelişmeler, Bosna-Hersek üzerinde ince hesapları olan aktörleri “şimdi tam zamanı” diyerek harekete geçirmiş olabilir.

Dikkate alınması gereken ikinci faktör, son yıllarda sallantıda olan AB'nin Arnavutluk, Bosna-Hersek, Karadağ, Kosova ve Sırbistan'a karşı sorumsuzca davranmış olmasıdır. AB, henüz üyeliğe alınmamış olan bu Balkan ülkelerine Covid-19 aşılarını paylaşmakta yavaş davrandı. Öte yandan AB, bu ülkelere üyelik kapılarını açık tutmaya devam ettiğini söylese de genişleme sürecini 2021'de adeta durdurmuştur. Yıllardır AB'yi sarsmakta olan ekonomik sorunlar, mülteci krizi, İngiltere'nin ayrılma kararı, aşırı sağın yükselmesi ve Birliğin eski ile yeni üyeleri (eski Doğu Bloku ülkeleri) arasındaki siyasi bölünmeler, AB ülkelerinin Balkanlara olan ilgisini azaltmasına yol açmıştır. Üye ülkelerin yöneticilerinde AB'nin genişlemesine yönelik genel bir isteksizlik gözlemlenirken, AB vatandaşlarının da genişlemeye desteği neredeyse kalmamıştır. Böyle bir ortamda, söz konusu Balkan ülkeleri de reform süreçlerini ağırdan almaya ve birbirine karşı ilişkilerde daha az anlayışlı olmaya başlamıştır.⁴⁸ Bunun dışında, AB'ye üyelik perspektifinin zayıflamasıyla, Balkanlarda Rusya ve Çin gibi diğer uluslararası aktörler varlığını güçlendirmiş ve bölge ülkeleri ve halkları arasındaki rekabetin yeniden su yüzüne çıkmasını tetiklemiştir.

⁴⁶ Henry A. Kissinger, “The Coronavirus Pandemic Will Forever Alter the World Order”, *The Wall Street Journal*, 3 Nisan 2020.

⁴⁷ ICG, “COVID-19 and Conflict: Seven Trends to Watch,” *International Crisis Group*, Special Briefing 4, 24 Mart 2020.

⁴⁸ “İza Vesti: Gost Goran Svilanović”, *NI*, [Video], 6 Ekim 2021, <https://www.youtube.com/watch?v=D59e9Rs6Tkg>.

Nisan 2021'de medyaya sızan ve Bosna-Hersek'in bölüştürülmesini öneren gizli belge (*non-paper*), hem Dodik'i hem de Čović'i siyasi hedeflerine ulaşmak doğrultusunda ümitlendirmiş olsa gerekir. Belgede Sırp Cumhuriyeti'nin Sırbistan ile birleştirilmesi, Hırvatların kontrolündeki Bosna-Hersek topraklarının ya Hırvatistan ile birleştirilmesi ya da özel statüye kavuşturulması, Boşnaklara ise Bosna-Hersek'in küçük bir kısmının bırakılması önerilmiştir.⁴⁹ Slovenya Başbakanı Janez Janša'nın aracılığıyla AB kurumlarına ve çeşitli ülkelere gönderildiği iddia edilen bu belgenin kimler tarafından, ne zaman ve nerede yazıldığı bilinmiyor. Deşifre edilince inkâr edilip rafa kaldırılan bu belgenin özellikle Dodik'in ayrılıkçı iştahını daha fazla kabarttığı söylenebilir.

Dodik'in Bosna-Hersek devletine karşı adeta bir darbe başlatmasına sebebiyet veren görünürdeki gelişme ise dönemin Yüksek Temsilcisi Valentin Inzko'nun, 23 Temmuz 2021 tarihinde Bosna-Hersek Ceza Kanunu'na Srebrenitsa Soykırımı'nın inkârını ve savaş suçlularının övülmesini yasaklayan hükümler ekletmesi oldu.⁵⁰ Inzko'nun bu kararı Boşnakları sevindirirken soykırımı inkâr eden ve geçmişte Sırpılık adına işlenen diğer suçlarla yüzleşmemiş olan Sırları öfkeliendirdi. Kararın ardından Dodik Bosna-Hersek devlet kurumlarının çalışmalarını bloke etmeye başladı ve Bosna-Hersek Ceza Kanunu'nda yapılan değişikliklerin uygulanmasını yasaklayan bir kararı Sırp Cumhuriyeti meclisinden geçirdi. Dodik bunlarla da kalmayarak Dayton sonrası dönemde savunma, vergilendirme ve yargı gibi alanlarda üç kurucu halkın (ve kendisinin) rızasıyla gerçekleştirilen kilit kazanımların Sırp Cumhuriyeti'nde geçersiz kılınması için somut adımlar atmaya ve bunlarla ilgili devlet düzeyindeki kurumları yok saymaya başladı. Bütün bu gelişmeler sırasında yapılan açıklamalar ve medyada yürütülen tartışmalar, Bosna-Hersek vatandaşları arasında milliyetçi duyguların kabarmasına ve farklı etnik gruplar arasındaki ilişkilerin daha da hassaslaşmasına sebebiyet verdi. Geline nokta itibariyle Batılı yetkililer Bosna-Hersek'te yeni bir savaşın olmayacağına dair mesajlar verirken Dodik, Bosna-Hersek içinde bağımsız bir Sırp Cumhuriyeti oluşturmaktan vazgeçmeyeceğini vurguluyor.

⁴⁹ Diğer ayrıntılar ve belgenin sureti için bkz. Primož Cirman ve Vesna Vuković, "Objavljam o Razdelitvi BiH, Ki Ga Išče Ves Balkan", 15 Nisan 2021, <https://necenzurirano.si/clanek/aktualno/objavljam-o-slovenski-dokument-o-razdelitvi-bih-ki-ga-isce-ves-balkan-865692?fbclid=IwAR01EvjtAieFtqdc4-zNo2we5FKlmcM5wygSY31mK5jypHsMfdcuqm3VVwU>.

⁵⁰ "Odluka Visokog Predstavnika Kojom se Donosi Zakon o Dopuni Kaznenog Zakona Bosne i Hercegovine", *Office of the High Representative*, 23 Temmuz 2021, <http://www.ohr.int/odluka-visokog-predstavnika-kojom-se-donosi-zakon-o-dopuni-kaznenog-zakona-bosne-i-hercegovine>.

OHR'nin kapatılmasında ısrar eden Dodik, bu sayede uluslararası topluluğun denetiminden kurtularak ayrılıkçı faaliyetlerinde daha rahat hareket edebilmeyi de arzuluyor.

Bosna Krizindeki Rus Etkisi

Uluslararası alanda Dodik'in en büyük müttefikinin Rusya olduğunun altı çizilmelidir. Moskova, geleneksel olarak hangi konu olursa olsun Sırp Cumhuriyeti'nin arkasında durmakla adeta Bosnalı Sırların uluslararası sözcüsü olma rolünü üstleniyor.⁵¹ Slav-Ortodoks kardeşliği ve dayanışması kapsamında Bosnalı Sırlara açık destek veren Moskova, Bosna-Hersek üzerinden Balkanlardaki siyasi ve ekonomik çıkarlarını pekiştirmeye çalışıyor. Moskova'nın desteğini alan Dodik ise son yıllarda adeta Rusya'nın bir valisiymiş gibi davranıyor.

Rusya'nın Bosna-Hersek'e yönelik politikasını belirleyen bir diğer faktör de Rusya ile Batı dünyası arasında yaşanan çekişmelerdir. Rusya'nın özellikle Suriye ve Ukrayna krizleri yüzünden Batılı ülkelerle ilişkilerinin gerginleştiği bir ortamda Bosna-Hersek, iki taraf arasındaki jeopolitik rekabetin oyun sahalarından birine dönüştü.⁵² Bu jeopolitik gerginlik kapsamında Rusya, PIC içinde yapıcı olmaktan uzaklaştı ve OHR'nin kapatılmasına yönelik çabalarını yoğunlaştırdı.

Rusya, Balkanlarda sadece Bosnalı Sırların değil, Sırbistan ve Karadağ'daki Sırların muhafazakâr kesimleri üzerine de önemli yatırımlar yapıyor. Nerede düzen bozucu bir politikacı varsa onu destekleyen Rusya, Kosova gibi bölgesel sorunları da kendi çıkarları doğrultusunda istismar ediyor. Bugün Moskova'nın Balkanlardaki temel hedefinin, Batılı ülkelerin bu bölgedeki etkinliğini zayıflatmak olduğu söylenebilir. Ne var ki Rusya, daha önce şiddetle karşı çıkmasına rağmen son yıllarda Karadağ (2017) ve Kuzey Makedonya'nın (2020) NATO'ya üyeliğini engellemeyi başaramadı. Ancak Karadağ'da yaşanmakta olan istikrarsızlıklarda Moskova'nın ciddi katkıları bulunuyor. Nitekim 2016 yılında Karadağ hükümetini darbeye yıkmaya çalışan grup içerisinde iki Rusya vatandaşı yargılandı ve suçlu bulundu.⁵³

Bundan sonra Rusya'nın Balkanlardaki önceliğinin Sırbistan ve Bosna-Hersek'in NATO dışında kalmasını sağlamak olduğu ortadadır. Nitekim

⁵¹ Dimitar Bechev, *Rival Power: Russia's Influence in Southeast Europe*, Yale University Press, Londra, 2017, s. 149.

⁵² Adnan Huskić, "Bosnia and Herzegovina Abandoned by the West, Embraced by the East?", F. Bieber ve N. Tzifakis (der.), *The Western Balkans in the World: Linkages and Relations with Non-Western Countries*, Routledge, New York, 2020, ss. 90-94.

⁵³ Aleksandar Miladinović, "Afera 'Državni Udar' u Crnoj Gori: Po Pet godina Zatvora za Lidere Opozicije, *BBC Sırpça*, 9 Mayıs 2019.

18 Mart 2021 tarihinde Bosna-Hersek'te NATO ile İşbirliği Komisyonu'nun açılış oturumu nedeniyle bir basın bildirisi yayınlayan Rusya'nın Saraybosna Büyükelçiliği, "Bosna-Hersek'teki dostlarımızı dikkatli düşünmeye davet ediyoruz ... Bosna-Hersek ile NATO arasında pratik bir yakınlaşmanın olması durumunda, ülkemizin *bu düşmanca adıma* tepki vermesi gerekecektir," sözleriyle Bosna-Hersek'i tehdit etti.⁵⁴ Moskova'nın bu şekilde Bosna-Hersek'e meydan okuması ve bu ülke üzerinden Batı'ya kafa tutmasının Dodik'i daha fazla cesaretlendirdiği görülüyor.

Sırbistan ve Hırvatistan'ın Tutumları

Tarih boyunca Bosna topraklarının Sırlar ve Hırvatlar arasında paylaşılmaya çalışıldığını unutmayan Boşnaklar, Belgrad ve Zagreb'in Bosna-Hersek'e yönelik siyasetlerine kuşkuyla bakıyor. Özellikle Belgrad'ın Bosna-Hersek iç işlerine müdahale etme çabalarını hiçbir zaman azaltmadığına inanılıyor. Sırbistan'a ait 2011 tarihli diaspora stratejisinde "Sırp Cumhuriyeti Sırbistan'ın en önemli ilgi alanı ve dış politika önceliklerinden biri olması gerekir" denmektedir. Dahası, Sırp Cumhuriyeti'nin hayatta kalması için Sırbistan Dışişleri Bakanlığı'nın gerekli diplomatik desteği sağlaması gerektiği belirtilmektedir.⁵⁵ 2019 tarihli Sırbistan Ulusal Güvenlik Stratejisi'nde ise Bosna-Hersek'in toprak bütünlüğüne ve egemenliğine saygı çerçevesinde Sırp Cumhuriyeti ile özel ilişkiler geliştirmeye devam edilmesi, ayrıca bu entiteye sahip çıkılması önerilmektedir.⁵⁶

Yapılan bir kamuoyu yoklaması Sırbistan halkının AB'den soğumakta olduğunu ve ankete katılanların %95'inin Rusya'yı, %91'nin ise Çin'i bir müttefik veya gerekli bir ortak olarak gördüğünü ortaya koydu.⁵⁷ Böyle bir toplumsal değişim içinde ise Sırp politikacıların Büyük Sırbistan projesini çağrıştıran "Sırp Dünyası" söylemleri dikkat çekiyor ve bölge ülkelerinde rahatsızlık yaratıyor.⁵⁸ Örneğin Sırbistan İçişleri Bakanı Aleksandar Vulin

⁵⁴ "Saopštenje za Javnost", *Ambasada Rusije u Bosni i Hercegovini*, 18 Mart 2021, https://bih.mid.ru/bs/press_center/news/saop_tenje_zajavnost.

⁵⁵ Ministarstvo Vera i Dijaspore Republike Srbije, *Strategija Očuvanja i Jačanja Odnosa Matične Države i Dijaspore i Matične Države i Srba u Regionu*, Belgrad, 2011, http://dijaspورا.gov.rs/wp-content/uploads/2012/12/strategija_mv2011.pdf.

⁵⁶ Strategija Nacionalne Sigurnosti Republike Srbije, 94/2019-13, 27 Aralık 2019, <https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SIGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/skupstina/strategija/2019/94/2>.

⁵⁷ Joanna Hosa ve Vessela Tcherneva, "Pandemic Trends: Serbia Looks East, Ukraine Looks West", *European Council on Foreign Relations*, 5 Ağustos 2021, <https://ecfr.eu/article/pandemic-trends-serbia-looks-east-ukraine-looks-west/>

⁵⁸ Balša Božović, "Srpski Svet" je Opasnost za Ceo Region", *Politicki.ba*, 8 Aralık 2021.

Temmuz 2021'de, "Bu nesil politikacıların görevi bir Sırp Dünyası yaratmak, yani yaşadıkları her yerde Sırları birleştirmektir" yönünde açıklamada bulunmuştu.⁵⁹

Yine de, Sırbistan 3 Kasım 2021'de BM Güvenlik Konseyi'nin Bosna-Hersek'e ilişkin oturumunda Dodik'i Bosna-Hersek devlet kurumlarının çalışmalarına yeniden katılmaya çağırarak stratejik bir hamle yaptı. Kuşkusuz bu Sırbistan tarafından Bosna-Hersek'in bütünlüğüne yönelik verilen önemli bir mesajdı. Ancak, Sırbistan samimiyetle Dodik'i dizginlemek isteseydi Dodik hâlen oynamakta olduğu "ya hep ya hiç" oyununa kolay kolay giremez, AB ve ABD'li politikacıların Bosna-Hersek'i ziyaret edip Dodik'i durdurmaya çalışmasına da ihtiyaç kalmazdı. Kaldı ki Sırbistan Cumhurbaşkanı Aleksandar Vučić, Nisan 2022'de düzenlenecek seçimler öncesinde milliyetçi kesimin oylarını kaybetmemek için Dodik ile herhangi bir şekilde ters düşmeyi göze almayacaktır. Bu sebeple seçimlere kadar Belgrad'ın Dodik'i durdurmak için daha somut bir adım atması beklenemez. Ayrıca yukarıda anılan Sırbistan'a ait stratejik belgelerden de anlaşıldığı gibi, nasıl Türkiye hiçbir zaman KKTC'den vazgeçmeyecekse, Sırbistan da Sırp Cumhuriyeti'ni desteklemekten asla vazgeçmeyecektir. Bundan dolayı Belgrad'ın Bosna-Hersek toprak bütünlüğünü desteklemekle birlikte Bosnalı Sırların kabul etmeyeceği herhangi bir çözüme razı olmayacağı ortadadır. Yine de Sırp Cumhuriyeti'nin varlığını hiç kimse tehdit etmediğine göre Belgrad, belli bir noktadan sonra Batılı ülkelerle ilişkilerini düşünerek Dodik'in Sırbistan'ı içine çekmeye çalıştığı tehlikeli oyuna dur demeyi tercih edebilir.

Hırvatistan'ın tutumuna gelince, Zagreb, Stjepan Mesić'in cumhurbaşkanlığı döneminde (2000-2010) Bosna-Hersek'e karşı son derece yapıcı ve dostane bir siyaset izlemişti. Ancak ünlü tarihçi Ivo Banac'ın da belirttiği üzere Hırvatistan 2010'lu yıllardan itibaren Dodik'in politikalarını bir gerçeklik olarak kabul etmeye ve son derece tehlikeli olan bu projeye işbirliği yapmaya başlamıştır.⁶⁰ Özellikle Zagreb son iki yılda bir AB ve NATO üyesi olarak Bosnalı Hırvatların talepleri doğrultusunda lobi çalışmalarını yoğunlaştırdı. Temmuz 2021'de Saraybosna'daki devlet kurumlarını dikkate almadan Bosnalı Hırvatları ziyaret eden Hırvatistan Cumhurbaşkanı Zoran Milanović, "Bosna-Hersek'teki Hırvatların haklarıyla ilgili artık taviz vermeyeceğiz" sözleriyle Saraybosna'ya ve

⁵⁹ "Vulin: Zadatak Ove Generacije Političara je da Stvori Srpski Svet", *Aljazeera Balkans*, 6 Eylül 2021.

⁶⁰ Omer Karabeg, "Da li je Još Živa Politika Podele BiH," *Slobodnaevropa.org*, 29 Ocak 2012.

uluslararası kamuoyuna açık bir mesaj verdi.⁶¹ Čović ile Dodik'i desteklemekle Milanović, Hırvatistan'ın sağcı seçmenlerinin gönlünü fethetmeye ve kendisini, Tuđman örneğinde olduğu gibi, tüm Hırvatların lideri olarak kabul ettirmeye çalışıyor. Boşnaklar ise Zagreb'in Bosna-Hersek konusunda Tuđman dönemi politikalarına keskin bir dönüş yaptığına ve bunun için HDZBiH'yi bir araç olarak kullandığına inanıyor.⁶²

Batılı Ülkelerin Rolü

Bosna-Hersek uzun süre Batılı ülkelerin gündeminde değildi. Dahası, sırf Sırp'lardan ve Ruslardan tepki gelmesin diye, Batılılar yıllarca Yüksek Temsilcinin pasif kalmasını sağladı. Dodik'in en son yıkıcı eylemleriyle birlikte ise Batı nihayet Milorad Dodik'i Bosna-Hersek'in bekası için en büyük tehdit olarak işaretledi. Dahası, son zamanlarda Balkanlar ve Bosna-Hersek konusunda ABD, İngiltere ve AB arasında artan bir koordinasyonu tespit etmek mümkündür.

Batılı ülkeler Dodik'in durmasını, 2021'in ikinci yarısında yaptıklarını geri çekmesini ve Bosna-Hersek devletinin daha fazla güçsüzleştirilmesine yönelik faaliyetleri sonlandırmasını istiyor. Aksi takdirde ABD ve İngiltere Dodik ve yandaşlarına karşı yaptırım uygulayabileceğini ifade ederken AB'ye üye ülkeler arasında da Dodik'in eylemlerine karşı daha kararlı bir duruşun sergilenmesi gerektiği görüşünde olanların sayısı artıyor.

İkinci aşamada Batılı ülkeler, DBA'ya dayanarak Bosna-Hersek'teki NATO birliklerinin varlığını artırmayı kararlaştırabilir. Kaldı ki Yüksek Temsilci Christan Schmidt'e gerekli yeşil ışık verilirse, Bonn yetkileri sayesinde Milorad Dodik'in siyasi kariyerine tamamen son verilebilir. Bu riskin farkında olan Dodik bu nedenle Güney Osetya veya Transdinyester örneklerinde, Sırp Cumhuriyeti'ni Rusya'nın askeri koruması altında olan bir çeşit dondurulmuş soruna dönüştürebilmenin hesabını da yapıyor.

ABD elçisi Matthew Palmer ve AB elçisi Angelina Eichhorst'un arabuluculuğunda Boşnaklar ve Hırvatlar arasında tartışılan ve seçim yasasında yapılması gereken değişikliklerle ilgili müzakereler de başlatılmış bulunuyor. Medya kaynaklarındaki bilgilere göre, HDZ'nin isteklerine izin vermeleri için Boşnaklara büyük baskı yapılıyor.⁶³

Türkiye Ne Yapabilir?

⁶¹ Mladen Kremenović, "Milanović Demonstrativno Zaobišao Sarajevo", *Politika*, 14 Temmuz 2021.

⁶² Emir Suljagić, a.g.e., s. 31.

⁶³ "Deal Zapada s Nacionalistima u BiH", *Radiosarajevo.ba*, 29 Kasım 2021.

Türkiye, Balkanlarda bir tamamlayıcı güç olarak rol alıyor. Bir taraftan henüz NATO ve AB üyesi olmamış Balkan ülkelerinin Avrupa-Atlantik kurumlara bütünleşmesini arzuluyor, diğer taraftan da Balkanlardaki barış ve istikrarı hedefleyen tüm çabaları yakından destekliyor. Türkiye, Balkanlarda sahip olduğu tarihi geçmişi ve deneyimi sayesinde, Bosna-Hersek'in bağımsız bir devlet olarak ancak bütün halklarının ortak bir devleti olarak varlığını sürdürebileceğini biliyor. Silahlı kuvvetleriyle ve PIC'deki üyeliğiyle ise Türkiye uzun süreden beri Bosna-Hersek'te barış ortamının ve ilerlemenin sürdürülmesine önemli katkılar sağlıyor. Bosna Savaşı yıllarında Ankara Zagreb ile işbirliği yaparak, Boşnak ile Bosnalı Hırvatlar arasında güvenin inşa edilmesini destekliyordu. Richard Holbrooke ise, Dayton Barış Anlaşması'nın parafe edilmesinden iki ay önce Ankara'da "Sırp Cumhuriyeti" ismi üzerine anlaşmaya varıldığına ve merhum Boşnak lider Alija Izetbegović'in buna Ankara'daki ABD büyükelçiliğinde onay verdiğine tanıklık etti.⁶⁴

Bosna-Hersek'teki durumunun ciddiyetinin farkında olan Türkiye, bu ülkeye yönelik diplomasisini üst seviyeye çıkartmış bulunuyor. Kasım 2021'de Türkiye Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan, hem Türkiye'deki Boşnak STK'larını dinlemiş hem Dodik dahil Bosna-Hersek Cumhurbaşkanlığı üyeleriyle görüşmüş, hem de üst düzey bir Türk heyetini istişareler için Saraybosna'ya göndermiştir.

Ankara Saraybosna, Belgrad, Zagreb, Moskova, hatta Dodik'in kendisiyle sahip olduğu iyi ilişkiler sayesinde Bosna-Hersek'teki mevcut durumu istikrara kavuşturma potansiyeline sahiptir. Ancak Balkanlar'daki jeopolitik çekişmeleri ve milliyetçi projeleri dikkate alarak Türkiye'nin bu konuda akıllıca adımlar atması gerekiyor. Tarafların gerçek niyetlerinin farkında olarak, Ankara Bosna-Hersek'in etnik çizgilere göre daha fazla bölüştürülmesine müsaade etmemelidir. Zira milliyetçi projelerini hayata geçirmeye çalışanlara gerçekçi bir diyalogu empoze etmek zor olacaktır.

Sonuç

Bosna-Hersek, tarih boyunca Sırbistan ve Hırvatistan'ın milliyetçi projeleri ve yayılma alanları içinde yer almıştır. Cvetković ve Maček, Milošević ve Tuđman, Karadžić ve Boban değişik dönemlerde Bosna-Hersek topraklarının paylaşılmasını kendi aralarında görüşmüştür. Bosna-Hersek devletinin yaklaşık bin yıllık tarihini ve Boşnakların kimliğini reddeden Sırp ve Hırvat milliyetçilerinin, Bosna-Hersek devletinin restore edildiği, 25 Kasım 1943 tarihini günümüzde tanımıyor olmaları, 21. yüzyılda da Bosna-Hersek'in tehdit altında kaldığına işaret etmektedir.

⁶⁴ Richard Holbrooke, *To End a War*, The Modern Library, New York, 127-141.

1992-1995 yılları arasında yaşanan Bosna Savaşı'nı sona erdiren DBA, Bosna-Hersek'in uluslararası alanda tanınmış sınırları ile bağımsız bir devlet olarak ayakta kalmasını sağlamıştır. DBA, Bosna-Hersek devletinin ve toplumunun yeniden bütünleşmesi için gerekli temelleri de atmış, ancak siyasi irade eksikliği nedeniyle bu gerçekleşmemiştir. Dahası, DBA ile Bosna-Hersek'e getirilen verimsiz siyasal ve idari yapı, savaş döneminden kalma etnik bölünmüşlüğü yasallaştırdığı için, ülkenin toprak bütünlüğüne ve egemenliğine ciddi bir sınama bırakmıştır.

Bosna-Hersek'in önde gelen siyasi liderleri ülke halklarının barıştırılması için neredeyse hiçbir şey yapmadı. Bunun yerine, seçimlerde oylarını arttırmak maksadıyla özellikle Sırp ve Hırvat siyasetçiler milliyetçi ve popülist retorik kullanmış, ülkedeki etnik bölünmüşlüğü bilinçli olarak sürdürmüştür. Böyle bir ortamda bir gelecek göremeyen Bosna-Hersek vatandaşları yoğun bir şekilde bu ülkeden göç etmeye devam etmektedir.

Boşnaklar üniterci, Sırp lar ayrılıkçı, Hırvatlar ise özerkçi siyaset izlediği için Bosna-Hersek'in bu üç kurucu halkı kendi aralarında çok az konuda uzlaşmaya varabiliyor. Boşnaklar, Bosna-Hersek'in Avrupa standartları temelinde, her oyun eşit ağırlığı olan demokratik ve mümkün olduğunca bütünleşmiş bir devlete dönüştürülmesini arzuluyor. Sırp lar sadece Sırp Cumhuriyeti'ni önemsiyor ve Bosna-Hersek'ten bir gün ayrılmanın hayalini kuruyor. Hırvatlar ise Bosna ve Hersek Federasyonu içinde siyasi anlamda Boşnakların gölgesinde kaldıklarını iddia ederek, Bosna-Hersek'in daha fazla ademi merkezileştirilmesini ve bu yoldan kendi kendilerini yönetebilmeyi hedefliyor. Hırvatların endişesini Komšić olayı sebebiyle anlamak mümkün ise de aslında bu hedef, Sırp Cumhuriyeti örneğinde olduğu gibi, daha uzun vadede Hırvatlara belirli bir toprak parçasının resmi olarak tahsis edilmesi arzusunu taşımaktadır.

Bosna-Hersek Cumhurbaşkanlığı'nın Sırp asıllı üyesi Milorad Dodik, son hamleleriyle Bosna-Hersek'te deprem etkisi yaratarak bu ülkeyi yeniden dünya gündemine taşıdı. Dodik ilan ettiği ayrılma planlarında ciddi ise, 1992-1995 savaşından daha küçük ölçekli olan çatışmaların yaşanmasına sebebiyet verebilir. Bu ihtimali güçlendiren, Bosna-Hersek'e son darbeyi vurmak için Sırp ve Hırvat milliyetçileri arasında kurulan ittifaktır. Bosna-Hersek toprak bütünlüğünün aleyhine söylemlerde bulunmuyorlar ise de, Sırbistan ve Hırvatistan'ın Bosna-Hersek'teki soydaşlarını sıkı bir şekilde destekliyor olması durumu ciddileştiriyor. Dahası, Batı ile jeopolitik rekabet içinde bulunan Rusya'nın kendi amaçları doğrultusunda Dodik'in bölücü siyasetini destekliyor olması da önemli bir risk unsurunu oluşturuyor.

Bosna-Hersek halkları arasında arabuluculuk yapmaya çalışan ABD ve AB temsilcilerinin, bu ülkenin kurumlarını bloke eden taraflara daha çok kulak veriyor olmaları endişe vericidir. Hem Sırplarla Hırvatların nükseden milliyetçilikleriyle hem de Batılı ülkelerin 1990'larda yaptıkları hataları tekrarlamalarıyla, tarih adeta tekerrür ediyor.

DBA'nın revize edilmesi için Bosna-Hersek'te koşullar çoktan olgunlaştı. Ancak bunun kısa vadede gerçekleştirilmesi mümkün değildir. Kısa vadeli bir çözüm olarak Batılı arabulucular Bosna-Hersek halklarını daha teknik konularda uzlaştırıp ülkede Ekim 2022 için planlanan seçimlerin sorunsuz geçmesini sağlamaları lazım. Bosna Hersek'te hiç kimseyi kayırmayan ve tüm vatandaşları adil bir şekilde kapsayan demokratik bir anayasa ve seçim yasasının hazırlanması ise daha uzun zamana yayılmalıdır.

Her hâlükârda DBA'ya dayanarak NATO'nun bir an önce birliklerini Bosna-Hersek'e sevk etmesi gerekmektedir. Zira bir havan topu, Bosna-Hersek'te son 26 yıl içinde elde edilen tüm kazanımları ortadan kaldırabilir, Balkanları ise yeniden istikrarsızlığa sürükleyebilir. Balkanların ihtiyaç duyduğu son şey, yeni bir etnik çatışmadır.

Kaynakça

- “Albright Pledges \$5 Million in Aid to Bosnian Serbs”, *Washington Post*, 21 Şubat 1998.
- BECHEV, Dimitar, *Rival Power: Rusia's Influence in Southeast Europe*, Yale University Press, Londra, 2017.
- BEGIĆ, Zlatan, “One More Attempt by the US Administration in Bosnia and Herzegovina: Constitutional Reform of the Federation of Bosnia and Herzegovina: Mission Impossible or Back to the Future?” *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 19/4 (2017), ss. 419-445.
- BIEBER, Florian, “Local Institutional Engineering: A Tale of Two Cities, Mostar and Brčko”. *International Peacekeeping*, 12(3) (2005), ss. 420-433.
- “BiH Najviše u Regionu Trosi na Administraciju”, *Dnevni Avaz*, 22-23 Ekim 2006.
- Bosna-Hersek'te yapılan nüfus sayımının resmi verileri, <http://www.statistika.ba>.
- BOŽOVIĆ, Balša, “Srpski Svet” je Opasnost za Ceo Region”, *Politicki.ba*, 8 Aralık 2021.
- CIRMAN, Primož ve VUKOVIĆ, Vesna, “Objavljamo Dokument o Razdelitvi BiH, Ki Ga Išče Ves Balkan”, 15 Nisan 2021, <https://necenzurirano.si/clanek/aktualno/objavljamo-slovenski-dokument-o-razdelitvi-bih-ki-ga-isce-ves-balkan-865692?fbclid=IwAR01EvjtAIEftqdc4-zNo2we5FKlmcM5wygSY31mK5jypHsMfdcuqm3VVwU>.
- “Čović: Dodik Nije Destabilizirajući Faktor u BiH”, *NI*, 27 Ekim 2021.
- “Deal Zapada s Nacionalistima u BiH”, *Radiosarajevo.ba*, 29 Kasım 2021.
- DIVJAK, Boris ve diğerleri, *Studija Sistema Nacionalnog Integriteta: Bosna i Hercegovina 2007*, Transparency International, Banja Luka, 2006.
- “Dodik Priznao Genocid, Pa Promijenio Mišljenje”, *Aljazeera Balkans*, [Video], 11 Temmuz 2019, <https://www.youtube.com/watch?v=L7RidB2puQU>.
- “Dodik za Hrvatski Entitet u BiH”, *Hina*, 16 Ocak 2007.

- “Egzodus: U Posljednjih Sedam Godina BiH Napustilo 370.000 Stanovnika”, *Radiosarajevo.ba*, 19 Haziran 2021.
- EKINCI, Mehmet Uğur, *Bosna-Hersek Siyasetini Anlama Kılavuzu*, SETA Yayınları, Ankara, 2014.
- GORDY, Eric, “Dayton’s Annex 4 Constitution at 20: Political Stalemate, Public Dissatisfaction and the Rebirth of Self-Organisation”, *Southeast European and Black Sea Studies*, 15/4 (2015), ss. 611-622.
- HOLBROOKE, Richard, *To End a War*, The Modern Library, New York.
- “Holbruk Priznao Gresku”, *Dnevni Avaz*, 20 Kasım 2006, s. 4.
- HOSA, Joanna ve TCHERNEVA, Vessela, “Pandemic Trends: Serbia Looks East, Ukraine Looks West”, *European Council on Foreign Relations*, 5 Ağustos 2021, <https://ecfr.eu/article/pandemic-trends-serbia-looks-east-ukraine-looks-west>.
- HUSEINOVIĆ, Samir “Rusija Ušutkala Christana Schmidta”, *Deutsche Welle*, 3 Kasım 2021.
- HUSKIĆ, Adnan, “Bosnia and Herzegovina Abandoned by the West, Embraced by the East?”, F. Bieber ve N. Tzifakis (der.), *The Western Balkans in the World: Linkages and Relations with Non-Western Countries*, Routledge, New York, 2020, ss. 83-107.
- IBRAHIMAGIĆ, Omer, *Dejton-Bosna u Evropi: Pravna Suština*, Vijeće Kongresa Bošnjačkih Intelektualaca, Saraybosna, 2001.
- International Monetary Fund, *World Economic Outlook Database*, October 2021 Edition, <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/weo-database/2021/October>.
- ICG, “COVID-19 and Conflict: Seven Trends to Watch,” *International Crisis Group*, Special Briefing 4, 24 Mart 2020.
- “Iza Vesti: Gost Goran Svilanović”, *NI*, [Video], 6 Ekim 2021, <https://www.youtube.com/watch?v=D59e9Rs6TKg>.
- “Izjave o Imovinskom Stanju: Opći Izbori 2018. Godine”, *Središnje Izborna Povjerenstvo Bosne i Hercegovine*, <https://www.izbori.ba/Default.aspx?CategoryID=955&Lang=4>.
- JAZIĆ, Alen, “Polovina Gradana BiH na Državnom Budžetu”, *Aljazeera Balkans*, 13 Ağustos 2017.
- KARABEG, Omer, “Da li je Još Živa Politika Podele BiH,” *Slobodnaevropa.org*, 29 Ocak 2012.
- KEIL, Soeren, “Equality and Inequality in Bosnia and Herzegovina”, Eva Maria Belser ve diğerleri (der.), *The Principle of Equality in Diverse States: Reconciling Autonomy with Equal Rights and Opportunities*, Brill, Leiden, 2021, ss. 338-360.
- KISSINGER, Henry A., “The Coronavirus Pandemic Will Forever Alter the World Order”, *The Wall Street Journal*, 3 Nisan 2020.
- KLAIĆ, Nada, “Srednjovekovna Bosna: Politički Položaj Bosanskih Vladara do Tvrtkove Krunidbe (1377. g.)”, Jusuf Žiga (der.), *Savremeno Bosansko Društvo-Hrestomatija*, Bosanski Kulturni Centar, Saraybosna, 2000.
- KREMENOVIĆ, Mladen, “Milanović Demonstrativno Zaobišao Sarajevo”, *Politika*, 14 Temmuz 2021.
- MAKSIMOVIĆ, Dragan, “Mediji u BiH u Službi Političkih Stranaka”, *Deutsche Welle*, 25 Eylül 2014.

- “Mesić: Tudman je bio Oduševljen Miloševićem Prijedlogom o Podjeli BiH”, *Aljazeera Balkans*, 24 Aralık 2017.
- MILADINOVIĆ, Aleksandar, “Afera ‘Državni Udar’ u Crnoj Gori: Po Pet godina Zatvora za Lidere Opozicije, *BBC Sirpça*, 9 Mayıs 2019.
- Ministarstvo Vera i Dijaspore Republike Srbije, *Strategija Očuvanja i Jačanja Odnosa Matične Države i Dijaspore i Matične Države i Srba u Regionu*, Belgrad, 2011, http://dijaspora.gov.rs/wp-content/uploads/2012/12/strategija_mv2011.pdf.
- “Odluka Visokog Predstavnik Kojom se Donosi Zakon o Dopuni Kaznenog Zakona Bosne i Hercegovine”, *Office of the High Representative*, 23 Temmuz 2021, <http://www.ohr.int/odluka-visokog-predstavnik-kojom-se-donosi-zakon-o-dopuni-kaznenog-zakona-bosne-i-hercegovine>.
- PEČANIN, Senad, kişisel görüşme, Saraybosna, 12 Mayıs 2017.
- RCC, *Balkan Barometer 2021: Public Opinion*, Regional Cooperation Council, Saraybosna, 2021.
- ROSENBAUM, Allan, “Building One Local Government from Three: A Progress Report from Brcko”, Nenad Dimitrijevic ve Petra Kovacs (der.), *Managing Hatred and Distrust: The Prognosis for Post-Conflict Settlement in Multiethnic Communities in the Former Yugoslavia*, Open Society Institute Yayınları, Budapeşte, 2004, ss. 41-59.
- “Saopštenje za Javnost”, *Ambasada Rusije u Bosni i Hercegovini*, 18 Mart 2021, https://bih.mid.ru/bs/press_center/news/saop_tenje_za_javnost.
- SULJAGIĆ, Emir, “The Role of Croatia in Bosnia and Herzegovina”, *Insight Turkey*, 21/2, 2019, ss. 23-36.
- Strategija Nacionalne Sigurnosti Republike Srbije, 94/2019-13, 27 Aralık 2019, <https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SIGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/skupstina/strategija/2019/94/2>.
- The General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina, Initialled in Dayton on 21 November 1995 and signed in Paris on 14 December 1995, <https://www.osce.org/files/f/documents/e/0/126173.pdf>.
- “TI: BiH Među Zemljama u Kojima se Korupcija Najviše Pogoršava, Gradani Životno Ugroženi,” *Slobodnaevropa.org*, 28 Ocak 2021.
- TÜRBEDAR, Erhan, Kosova'nın Bağımsızlık İlanının Sırbistan, Bosna-Hersek ve Makedonya'ya Etkileri, *Avrasya Dosyası*, 14(1) (2008), ss. 23-55.
- TÜRBEDAR, Erhan, *Balkanlarda Siyaset*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 2020.
- “Ustav Republike Hrvatske”, *Narodne Novine, Sluzbeni List Republike Hrvatske*, https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2010_07_85_2422.html.
- Ustavni Sud Bosne i Hercegovine, Odluka o Meritumu, U-5/98, 29 Ocak 2000, https://www.ustavnisud.ba/uploads/odluke/_bs/U-5-98-12200.pdf.
- Vanjek, Dejan, “Federal Equality in Multinational Bosnia and Herzegovina”, Eva Maria Belser ve diğerleri (der.), *The Principle of Equality in Diverse States: Reconciling Autonomy with Equal Rights and Opportunities*, Brill, Leiden, 2021, ss. 361-393.
- VUKAS, Budislav, “Prijedlozi i Nacrti Konfederalizacije Jugoslavije 1990./91: Posljednji Pokušaji Spašavanja Zajedničke Države,” *Zbornik Pravnog Fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, 27/2 (2006), ss. 761-803.

Türbedar, E. (2021). Bosna-Hersek'te Milliyetçi Söylemlerin Tehlikeli Yükselişi: Tarih Tekerrür mü Ediyor?. ANKARAD, 2(4), 425-456.

“Vulin: Zadatak Ove Generacije Političara je da Stvori Srpski Svet”, *Aljazeera Balkans*, 6 Eylül 2021.

WFD, “Cost of Youth Emigration from Bosnia and Herzegovina,” *Westminster Foundation for Democracy*, https://www.wfd.org/wp-content/uploads/2021/08/Cost-of-Youth-Emigration-from-BH_.pdf.

ZUKIĆ, Amir, “Pravni Položaj Bosne i Hercegovine u Stvaranju Jugoslovenske Države”, *Anali Pravnog Fakulteta Univerziteta u Zenici*, sayı 14 (2014), ss. 611-630.